О. КИСІЛЕВСЬКА

Листи з над Чорного моря
(до сина)

ОЛЕНА КИСІЛЕВСЬКА

ЛИСТИ
знад
ЧОРНОГО МОРЯ

(до сина)

ВП. Пані Ользі Копач
в доказ симпатії і пошани
за її скромну але дуже корисну
громадську працю
від авторки
Олени Кисілевської

Отава – Торонто 1954 р.

КОЛОМИЯ, 1939.

Обгортка арт.-мал. В. Дядинюка

Відбитка з часопису „Жіноча Доля".
Накладом власним (Видавництво „Жіноча Доля" —
О. Кисілевська).

(Від стор. 5 по стор. 85 тексту виконано в друкарні М. Бойчука, Коломия, вул. Собіського, 48).

З ДРУКАРНІ „ДЖЕРЕЛО", КОЛОМИЯ, КОСЦЮШКА 15.

В СЕРГІЇВЦІ НА БЕСАРАБЩИНІ

Сергіївка, дня 2 серпня.

...От я вже й над морем. Стільки вражінь!

Хочу тобі дещо описати, але з чого зачати? Чи від опису подорожі по Буковині, Бесарабії? Але ж ні. Я цього дня на це не спроможна. Оставмо це на пізніше. Я така перейнята цією зустріччю з морем. Кожного разу, коли їду над море, я так хвилююся. Памятаю, давно там, в Одесі, я цілу ніч не спала з утіхи, що вперше побачу море. Наше море, що колись носило на своїх хвилях одчайдухів, героїв-козаків. Довго стояла я й німо гляділа з Миколаївського бульвару на величню синяву моря. Чула, як той образ поволі до болю тривко западає глибоко в душу...

Пізніше, як от і сьогодні, з надією на нову зустріч з цим морем, мене огортає і радість і певного роду острах. Так, як перед зустріччю з довго не баченим, дорогим приятелем. Чи пізнаю його? Чи цей довгий час небачення, нові свіжі враження з далеких країн, морів, океанів не притемнять його блиску? Чи... озветься так живо, як давно, та струна в моїй душі, що так голосно, гомінко дзвеніла при моїх давніших зустрічах з цим морем?...

Лишаю клунки під опікою послугача й біжу над беріг. Ледве кількадесять кроків — і глибоко в долині широкий лиман, знайома

довга плетінка кладки. Сходжу. Лікуванці, поодягані в купелеві убрання, в сандалах на босих ногах, із здивуванням дивляться на мій темний костюм, капелюх, шкіряне взуття.

Та що мені до них?

Ось ми вже при березі. Ще широка смуга жовтого, золотого піску пляжі — й море.

Те саме!

Стаю, повна захвату, радости, як тоді, при першій зустрічі. На душі так легко, весело від його знайомого шуму. Здається, знаходжу себе давню, що була десь загубилася серед буднів, серед вражінь чужого світу.

Знаєш? Я хотіла б жити тільки доти, доки душа ще живо, яскравими красками відзивається на красу, радість, а хоч би смуток, ненависть, Раз зачне щось у серці остигати, попеліти, пилом присипати всякі враження, — краще хай все скінчилося б. Ні, не хочу, не хочу задовго жити!..

Дехто каже: Чорне Море на Бесарабщині красою не дорівнює іншим морям, не має таких гарних берегів, як деінде.

Але чи має яке інше море на світі таку чисто волошкову, інколи аж ґранатову барву, як воно? Чи чиї інші води миготять, палають так гаряче всіма красками золота, брилянтів, самоцвітів, як його? Чи є друге море, що його хвилі пульсували б так живо, гаряче, сильно, молодечо? А вкінці, для нас чи може бути краща сполука, як той безмежний пречистий блакит із золотом набережжя, з безконечними золотами збіж, стерні, а хочби від палючого сонця пожовклих трав?

Не даром наш стяг має жовто - блакитні кольори. Так. Не інший, як такий, він може й мусить незмінно остатися...

7

..Вже вечоріло, як я пригадала собі, що в мене ще нема де ночувати, що мої клунки лежать десь там на лавочці при дорозі. Прибігаю. Нема ні клунків, ні послугача. Кажуть: зложив у громадському уряді, що тут же. Стукаю. Замкнено до завтра. Хай буде, ще й краще, однаково не знала б, де з ними подітися.

Шукаю віллі, що мені поручено. Так, кімната буде — але аж завтра, після завтра. Тимчасом можна переночувати в кімнаті нагорі.

Хай буде. Йду по хитких скрипучих сходах... і о, диво! Знаходжу кімнатку з великим, широким, нарозтіж відчиненим вікном. За ним лиман, море. Не слухаю запевнень господині, що це тільки до завтра й заспокоюю її, що останусь тут на цілий час. Бачу, вона тим дуже приємно здивована.

На цей вечір треба обійтись не тільки без мойого білля, але й без подушки, бо господиня не має де вночі її роздобути. Годжуся й на це. А вона: і без лямпи, бо ніде купити нафти. Хай буде! — тільки кінчім те довге балакання...

Пішла. Над морем піднісся місяць і довгою білою смугою значить свою дорогу. Далеко на який десяток кільометрів заблисли ліхтарні другого курорту. Зо степу (вілля лежить на краю містечка) пливе до кімнати свіжий степовий запах і якась тихесенька, легка музика. Здається, цілий степ ледве чутно співає, чи грає... Вслухуюся. Це знайома музика цвіркунів, пільних коників, але співана в один голос тисячкою степових співаків... Ніде, ніколи не чула такого дивного концерту...

До пізньої ночі колихала мене до сну ця незвичайна ніжна степова музика...

Тобі сину

Сергіївка, дня 3 серпня.

Добрий день тобі! Але... ти ще певно смачно спиш над „своєю" Тамізою... а мені — цілу ніч снилося, що мандрувала степом з чумаками, й по-чумацьки поклалася спати посеред степу на твердій, як камінь, землі. Гострі стебла сухої трави вїдалися в боки, а проте сон був такий смачний. Степовий вітер віяв просто в обличчя, аж волос підносився.

Нагло чую, щось дуднить, їде дорогою. Зближається скрипучий чумацький віз.

— Гей, вставайте там, — гукає чумак: — Їдемо!

Не в силі розплющити очей, а той ще голосніше:

— Вставайте, чуєте?

Зриваюся. І з-просоння не знаю, де я, що зо мною, а зза дверей уже таки зовсім виразно гукає грубий чоловічий голос.

— Вставайте... воду вам привіз.

— То й що?

Кажу, не розуміючи, в чім річ.

— Мені належиться лея за воду.

А, то вже інша справа. Аж тепер нагадую, що господиня, даючи вчора малий збаночок води, заповіла, що рано дістану більше, як привезуть десь з подальше.

Трохи я лиха, що мені перервали такий чудовий сон, але роззброює сонце, що ллється повним струмінем крізь вікно; роззброює море, що злегка зарожевіле, сміється, моргає зза вікна до мене.

Закидаю килимчиком ліжко, що своєю „мякістю" викликало в мене такий приємний сон, і збираюся в дорогу над море.

Автім... зупинилась. Йти, чи не йти? Якщо раз віддам себе у владу моря, то трудно буде звернути думки в інший бік; а я винна тобі хоч короткий опис подорожі з Чернівців до Сергіївки...

Йти.. не йти? Ні, не піду! Хоч море тягне до себе, як нетлю світло. Але треба мати силу волі (ти знаєш, яка вона в мене вироблена). Не вийду з хати, доки не напишу листа. Думка про тебе й образ моря, що так близенько, скоротить час.

Пишеш, що цікавий знати, як виглядає тепер Буковина. Розумію тебе: ти ж напів буковинець, найкращі шкільні роки проминули тобі в реальній черновецькій гімназії...

Отже Буковина така сама гарна, як і була. Вона все нагадує мені сільську чорноброву дівчину в барвінковому вінку Недармо звуть її „Зеленою Буковиною". Вона дійсно свіжіша, зеленіша за всі наші землі. Мабуть почва цеї легко хвилястої землі вже така, що все на ній росте напрочуд буйне, зелене. Навіть у це незвичайно посушливе літо, що звялило у нас всю рістню, — тут росте все, як підливане:-свіже, зелене; луги, сади, кукурудзи.

Румунщина? Так, її трохи слідно. Видається свіжою фарбою на старому паркані. Передусім загальна і то основна переміна

давніх назв залізничих стацій. Наші старенькі „Неполоківці", що тепер є граничною стацією, перехрещено на... „Ґріґорі Ґіка Вода". Можеш собі уявити, як чудернацько народ перекручує цю назву...

В Чернівцях теж усі вулиці дістали нові імена, найчастіше не знаних населенню румунських заслужених людей. Але трапити, допитатися до такої вулиці не так легко. Якщо не пам'ятаєш, як звалися давно вулиці, то можеш довго блукати, заки до неї дібєшся. Приміром, питаю де є „Генерал Презан страда". Ніхто не знає. Нагадую, що це колишня „Шульґасе"

— Ох, так! Йдіть вдолину, скрутіть на „Найвельт", опісля на „Руську".

Добре, але за цими назвами й сліду не стало...

Вивіски на крамницях нові, румунські, але мова в крамницях — стара, німецька. Радо відповідають і на українську.

Приємно зазначити, що на вулицях сьогодні більше чую української мови, як колись за твоїх шкільних часів.

— — — — — — — — — — —

Дорога до Білгороду (Акерману), чи пак по новітньому Четатеа Альби, не така далека й дорога, — як довга. Ох, погано довга! Як не комбінували ми в подорожніх бюрах, а таки коротше, як коло 20 годин, годі було викомбінувати. Й двічі пересідати. Але нема ради. Хотіла бути над морем, треба потерпіти. А врешті, хто б журився довгою дорогою, коли днина така гарна, ясна! Й вози на диво чисті, вигідні, не переповнені. Ніхто не заступає дверей та впевняє, що „нема місця", хоч у переділі всього 2-3 особи.

Товариство? Ти знаєш, я не люблю дорожніх знайомств, але в дорозі по чужих місцях я налоговий обсерватор. А тут цікаве ще й, оскільки слідне, нове „мальовило" й на людях. Купка жидів шваргоче по-жидівськи, німецьке товариство по свойому. Двоє селян мовчки глядять у вікно, молодий хлопець у вояцькій шапці з кондуктором говорить румунською мовою, як і молода з-міщанська одягнена пара, що сидить з немовлятком у самому куті довгого воза.

Думаю: чи ж би не було тут українців (і румунські селяни носять одяги, подібні до наших)? Ану, спробую стукнути рукою об стіл — чи не відізвуться ножички?

— Яка це стація „Аданката"? Давніше такої не було...

— Це „Глибока", — перший озвався хлопець у вояцькій шапці.

Потвердили й селяни. Леди проломані. Сходимося в купку й зачинаємо балачку: хто, звідки, куди? Навіть міщан приманила рідна мова. Присіли до нас з дитинкою.

Показую українську газету, книжку. Всі вміють не зле читати. Навіть хлопець Василь з Бесарабщини, що їде на жнивну відпустку додому.

— Хто тебе навчив читати? — питаю.

— Батько.

— А ваші діти, — кажу до селян, — вже може й не вмітимуть прочитати рідного письма?

— Вчимо й ми, — спокійно, гідно відповідають газди.

Аж веселіше засміялась до мене Буковина, що миттю перелітала попри наші вікна...

Висіли селяни. Стацію дальше висіла й міщанська родина, що їхала в неділю до

батьків на село. Остаюсь сама з Васильком-салдатом. Розповідає мені про життя, господарство батьків на Бесарабії...

Тимчасом краєвид зміняється майже раптово. Заговорилася трохи, глип у вікно, а тут уже ні сліду з синіючих вдалі гір. Випростувалась земля, як зімнятий лист паперу. Замість зелених лугів, — поля, поля. Сірі спалені пасовиська, пожовклі стерні, з незібраним збіжжям, що лежить купами. Чабани з отарами білих овець, стада коней худоби. В придолинці криничка - дві, з журавлем, з жолубами для худоби. Думаю, яка вона бідна, на цих пасовиськах без одного деревця. Не рахую тут десь-не-десь при дорозі верби чи акації з розвіяним коротким чупром. Кукурудзові поля так збиті градом, що листя кукурудзи виглядає, наче розчесане повісмо.

В Ясах прийшлося не тільки пересідати, але й ждати понад дві години. Тут уже більше чути румунську мову, але з московською, а навіть українською, даю собі дуже добре раду. В Ясах мала я охоту переночувати, але тоді була б стратила право вертатися на цей самий білєт (в сезоні з кожного кліматичного чи курацийного місця вертається без кошту).

Нема ради. Треба шукати місця в возах, що вже ждуть на бічних шинах.

Вози тут куди менші, й уже так переповнені, що ледве знайшла місце в переділі „для не курців", де застала вже старшого пана, елєгантну молодшу за нього гарну даму й модно обсмалену дівчину.

На мою українську бесіду відповіли по московськи. Ледве перекинулисьількома реченнями, як незнайома пані звертається до мене.

— Ви редакторка Кисілевська,
— Звідки ж ви мене знаєте? — дивуюся.
— Приносили вашу газетку знайомі, що обідали з нами в акерманському ресторані. Ми часто говорили на українські теми. Вони вважали мене теж українкою...
— А ви самі?
— Я? Ну, як би то сказати? Я ні...

По погано переспаній у вагоні ночі, скоро рано до вікна. Який інший світ, який інший! Земля ще більше випростувалася. Все таке велике, безкрає. Села великі. Дороги широкі. Видно, людям не скупо з землею. Хати великі, високі, муровані з каменя або глини, Навіть покрівлі бувають з глини. Широкі подвір'я обведені такими самими мурами. Клуні, стодоли. При дорогах самі акації.

В однім селі видно копулясту церкву, в іншому стреляє вгору костельна вежа — це німецька кірха. Села бувають тут всілякі: московські, молдаванські, болгарські, німецькі, є кольонія французька, але більшість — українці.

Акерманщина найбільш українська частина Бесарабії. Тут уже знову зачинаю почуватися „вдома".

А багата це земля. При кожній більшій стації великі площі, магазини; перед ними величезні вози, навантажені збіжжям, запряжені велитами кіньми. Крім збіжжя, кукурудзвів, соняшників, де-не-де бачимо вже цілі лани винограду. А там баштани з кавунами, мельонами. Обсаджені високими кукурудзами чи гаоляном.

Часто великі шмати поля засаджені широколистими кущиками.

— Це „рицинка", — пояснює мій товариш подорожі: — Її садять німці.

— Чи на рициновий олій?

— На олій.,. але для літакових машин.

Час до часу потяг затримується серед поля. Нема стації, тільки табличка на дрючку, на ній німецький напис.

— Це німці вистарали собі ці перестанки для власної вигоди, не далеко своїх осель, — пояснюють мені.

Вони одинокі з „меншин" мають свої німецькі народні школи. От що значить свідомість, солідарність національна...

Коло полудня ми в Акермані. Довжезний потяг стає далеко від стації. Висипалася хмара подорожніх, не стало носіїв, Під ногами груба верства піску, як на Поліссі. Ледве волічуся з клунками. Бачить це старий дядько, закликає сина, що зовсім скидається на Петра з „Наталки Полтавки".

— Ану, хлопче, сюди!

Поміг земляк, Але валізок на стації нема е лишити. Можна б зараз сідати до автобуса з написом „Сергіївка", але я хочу перше побачитись з другами в місті; з тими, що зробили мені таку популярність, що через Бесарабію годі не пізнаній проїхати.

Посиділа в них недовго — над вечір була на місці.

— — — — — — — — — = —

Знаєш? Вже полудне! Треба йти шукати ресторана з доброю рибкою, а опісля над море! Над море!

Мої молоді товаришки над морем

Сергіївка, дня 4 серпня.

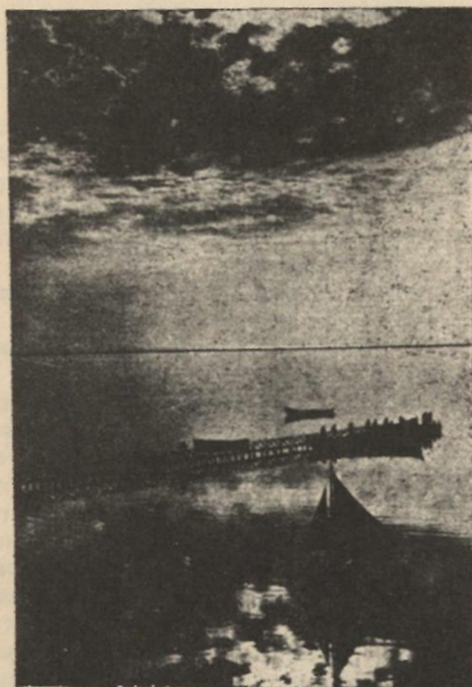
...Виславши до тебе листа, йду шукати молодих українок, що їх адреси дали мені в Чернівцях. Одна буковинка — панна Одарка К., студентка малярської академії в Празі; друга — Оксана Ш , внука Олени Пчілки, сестрінка Лесі Українки.

Йду й думаю: — Ану, чи пізнаю, котра з роду Косачів?

Мешкають недалеко, ще ближче до лиману, як я.

Застаю їх при обіді. Хвилинку дивлюся уважно — і зворушення огортає душу: о, як же ця молода гарна дівчина подібна до своєї бабусі! Чисто Олена Пчілка. Типове українське личко — тільки б корсетка, намисто та вінок з маків на голівку. Пишна чорнявочка. І друга дуже гарненька дівчина (я так люблю гарних!), але ця своєю типовою українською красою, своєю подібністю до бабуні просто притягає очі. Посилаю тобі світлинку цих панночок, що її зняла таки сьогодні — ану, придивися й напиши, чи вгадав, котра з них Лесина сестрінка?

Справді радію цим милим товариством. Ти не дивуєшся, що я так пищу, правда? Ти ж знаєш, як я люблю молодь. Часами й вона мене, особливо здалека. Не смійся...

Кладка на Лимані

Зблизька перешкоджають мені мої літа. Це справді погано, що людина має метрику на обличчі. Що з того, що не старієшся душею; що з того, що розумієш, любиш молодість! Гляне на тебе молоде, побачить, що могло б онукою бути, й обертається, розчароване: чи ж така бабуся може мене розуміти?

А як здалека, себто як познайомишся листами, то можеш неспостережено вкраститися і в приязнь.

Так було в мене з п. С. Яблонською. Обмінювались ми листами — вона з Китаю, я з Коломиї — і заприязнились. Аж пишу я раз: „хоч Ви певно могли б бути моєю внукою"... На це дістаю листа: „ох, я аж сіла з переляку, вичитавши, що Ви старша людина; а я гадала — якась там товаришка"...

Але тут, сподіваюся, будемо мати доволі часу, щоб розвіяти упередження до старших — і все уложиться гаразд. Коли вже ми обоє і Ганночка та Влодко, не зважаючи на ріжницю літ, маємо так багато спільного, то чому не знайшлось би чогось трохи й з ними?

Побачимо...

А покищо посмакували українського борщу, смаженої рибки, солодкого кавуна — й над море!

Ідемо всі три. Погода така тиха. Небо в порівнянні до моря — наче трошечки вилиняла від сонця пишна голуба китайка; а внизу — море, як ця сама китайка, але яка тільки що вийшла з фарби. Дуже прозаїчне порівняння, господарське, але що зробити? — воно дуже мені відповідає.

Лиман тихенький, непорушний; здається, надслухуючи здержав віддих. Човен суне тихо, як лебідь.

20

Людей мало видно, після обіду спочивають. Це й ліпше. Сідаю коло перевізника, що теж здається мені українцем. Вже й учора це завважила. Як зроблю світлину, пішлю тобі; а покищо спробуймо:

— Здорові були, дядьку... Ви тут на свойому пості так щоднини?

— Ні... Часом є й інші, — відповідає трохи здивовано: — А вам цього нащо?

— Так... просто приємно, що земляк возить...

— А ви теж з України?

— З Галичини... а ви?

— Я з вороніжської губерні...

— От і вгадала, що українець... правда?

— Та може й українець.., у нас кажуть: хахол...

— То москалі нас так прозвали... а ми ж українці...

— Ох, українці... Боролися за цю Україну, кров лили, та що з того?

— Не пропала ця кров... І тепер ллється її ще більше... Видню, замало жертв було дано; треба чашу доповнити, а тоді й наслідки прийдуть...

— Та дай Боже...

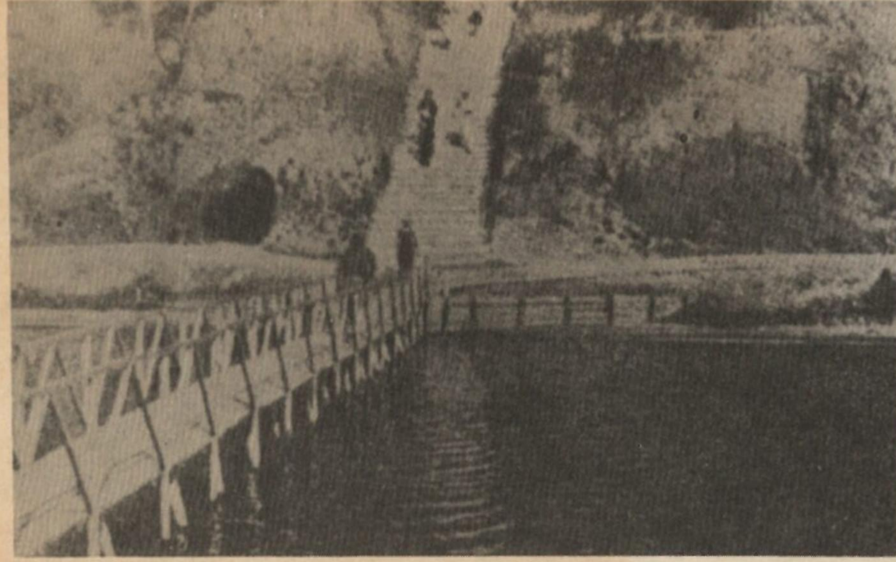
Так бачиш — заповідається мені побут дуже цікаво.

Страшенно сонце палить. Здається, хоче нас розтопити. Дівчата пішли на беріг — обсмалюватися, а я сиджу під піддашшям павільону (лікар не дозволив паритися); завтра піду раненько, коли сонце лагідніше й повітря холодніше. А покищо добре й тут при столику.

Що слово напишу, то глипну на море, й так помаленьку - помаленьку заповнюється листок.

І море спокійне. Хвилі без „баранчиків" пульсують ритмічно, ледве чутно, ледве видно. Якби не таке сильне сонце, лягти б на пісочок на беріжку й слухати б, як б'ється серце моря.

Сонце спускається нижче, нижче... стає лагідніше, треба йти шукати товаришок... Бувай здоров...

Сходи з берега над Лиман

Сергіївка, дня 10 серпня.

Питаєш, як мені живеться?

Чудово! За тих кілька днів я вже освоїлась трохи з морем. А то спершу воно сліпило мене так, як сліпить сонце того, хто вийшов на світ із темниці. Все поза ним бачила наче в мряці.

Тепер помалу починаю помічати й землю та людей.

Розуміється, й тепер увесь час проходить мені над водою. Навіть на обід мало коли вертаюсь, найбільше обідаю в ресторанчику на пляжі.

Сьогодні встигла я загодя до першого човна. Заки зійшла вниз довгою низкою східців, постояла хвилину, щоб напоїти себе ранньою красою. Широкий лиман — тихий, непорушний, мініться перловими голубо-рожевими барвами. Вітрильні човники, розкинені то тут, то там, витягнули свої білі крила й застигли нерухомі, наче в ранній молитві. Поза лиманом (він широкий коло двох верстов) видніється золота нитка пляжі, що ділить лиман від моря.

Внизу довга вузька кладна стелиться прозористою плетінкою по голубих водах лиману. При кінці кладки, бачу, жде вже, притулившись до неї боком, наш човен.

Повертають до дому...

25

Сходжу.

Перевізник здалека вітає приязно добрим усміхом. Із вродженою нашим селянам зручністю подає руку, помагає зійти в човен, стирає шматкою необсохлу росу з лавочки.

Зблизька, а радше знизька, легко зморщені води лиману нагадували мінливу золото-срібну луску на хребті велитенської темноголубої потвори. Дрібні хвильки води ледве чутно билися об боки човна, пробували, чи не вдасться хоч трошечки порушити його з місця. Надармо! Він, байдужий на ці всі затії, преспокійно приглядався в свідчаді вод.

Перевізник присів на край човна. Звернений обличчям просто до сонця, виглядав наче сіра камяна, згрубша витесана статуя. Не озивається ні словом — інстинктивно шанує оцей стан моєї душі.

— Яка краса, — шепчу більш до себе, як до свойого товариша: — який світ гарний...

— Гарний! Тільки люди на ньому погані. Замість добром, засівають його кривдою...

Зідхнув. Може згадав свою вороніжчину, звідки, як розповідав, мусів утікати перед більшовиками з своїми сімома малими синами. А може?

— Ви були на війні, дядьку?

— Був. Немало світа зійшов. У ваших Карпатах, у вашій Коломиї був. І тоді люди ніби то правди шукали... Та що з того? Кровю, що її пролито, лиман заповнив би, — а не то правди не найшли, а й Бога загубили. Каже більшовик: нема Бога. А хто ж оце все сотворив? Хто все держить? Хто кожній травичці знайшов місце, хто вказує шлях рибі у воді, птиці в повітрі? Природа, кажуть. А хто ж саме оцій природі таку мудрість дає? Ей, люди, люди...

Гурмою заповнюють човен літники. Мій товариш іде до керми. Відпливаємо.

*
* *

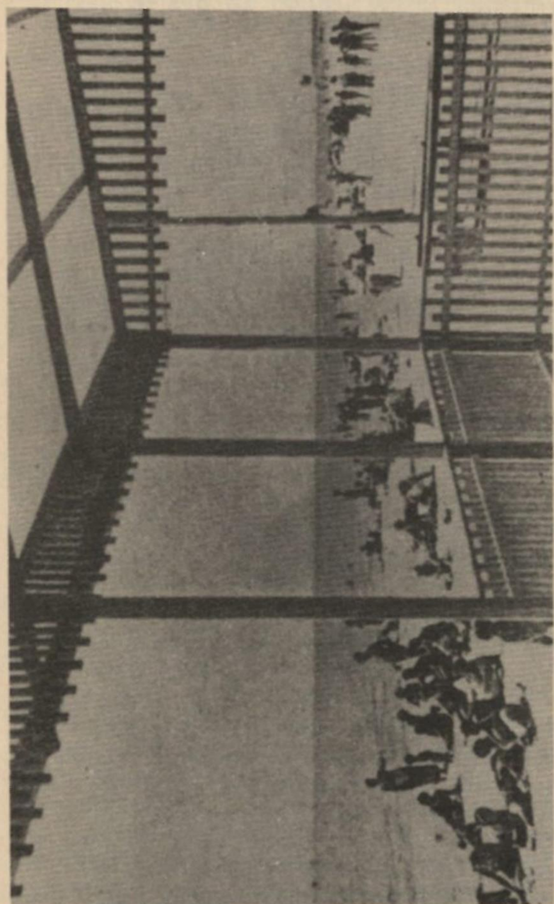
Як то добре, що пляжа така довга. Можна вибрати любий собі шлях, не конечно в юрбі товпитися.

Я аж сьогодні переконалася, як це приємно виїхати над море вчасним ранком. Вранішнє сонце не обезсилює, не розлінивлює, можна зважитись і на дальший прохід.

Сьогоднішній день зачала я від „досліджування терену". Зайшла насамперед від сторони лиману в ті зелені оази серед пісків, що мене так цікавили. Цілі поля срібно-зелених розложистих, колючих кущиків, надлиманських „кактусів", як я їх охрестила. Зробила собі з найкращих оказів пишну китицю (ти знаєш, як я люблю зносити додому всякі бурянці, листочки), прикрасила її шорсткою осикуватою травою з надлиманського лугу. Доповнила добрим жмутом рожевaво-зелених рослинок, подібних до наших портуляків. Вони тут стеляться по піску величезними пушистими килимами. Їх так смаковито хрупала чиясь коровиця, що я й сама зацікавилася, який у них смак. Не злий: легко солоний.

Серед тих зелених „лугів", „левад" іноді десь вирине горбок навіяного вітром піску. А там вглиблення, залите водою, наче маленьке озерце — і знову „кактуси", трави, портуляки.

Ці всі ріжноманітності на цьому довгому язику, що ділить лиман від моря, можливі тільки від спокійнішої лиманової сторони. По стороні моря не втримається ніщо. Хи-

Пляжа над морем

мерні морські хвилі, нині такі лагідні, як впадуть у лють, то злижуть все до щенту.

* * *

Побродивши глибокими, грязкими надлиманськими пісками, „левадами", таки вкінці перейшла на „легшу" морську сторону. Тут теж не менш цікаве життя. Тільки не думай, що серед тої сорокатої купальної публіки. Ні, щоб підглянути щось дійсно цікаве, треба йти далеко, минути не тільки людську гущу, але й віддалені від неї місця, призначені „для нудистів" (як читається на великій таблиці), себто для беззастережних прихильників свободи й сонця. Аж поза тими „людськими межами" можна побачити правдиве набережне життя.

Отже — передусім це поле змагань для морських хвиль. Невтомно, вперто пробують заскочити одна дальше одної. По вогкому піску якось боком-боком шукають дороги назад у море невеличкі краби, далекі свояки наших раків. Досі знала я їх тільки з ресторану, як найдешевший присмак (по леві штука!); тут їх безпомічність викликала моє співчуття. Почала парасолькою помагати їм повернутися додому. Але тут на перешкоді впертість хвиль. Кидаю їм краба, вони завертають. Я ще раз, а хвиля ще дальше кине ним. Аж по кількаразових спробах остаточно вдається силою накинути краба морю.

Понад голову звиваються із скреготом меви. Кружляють тут і там, наче приглядаються берегові, радяться, вагаються. Нарешті цілою громадою спадають на беріг. Видно — зачинається сніданок; ціла ця рухлива сіра плахта дзьобає щось завзято.

Чи їм хто на березі зерна насипав?

Підкрадаюся зтиха, але чуйна пташня тільки злопотіла сірими крильми.

На місці осталися зелені відривки морських водоростів і маса дрібненьких не живих рибок та роздзьобаних крабів.

Отже це так? Це їх жир? Але хто його тут насипав?

Йду дальше, а там знову таке кружало, такий самий сніданок пажерливих птахів. А там дальше при березі чорніє човен, увихаються люди. Певно рибалки. Варто підійти, познайомитися й з ними, не тільки з крабами та мевами. Але хоч то здавалося так близенько, що тільки б гукнути, одначе прийшлося не мало крабів зпід ніг на праву путь у воду справити, кілька гуртів мев сполошити, заки дійшла до рибалок.

Якраз кінчили роботу. Вибирали останні неводи. З їх рідких очок срібним дощем сипалися на пісок дрібні рибки, пташачий сніданок.

Моє „помагайбіг" настроює рибалок прихильно. За хвилину ми вже на дружній розмові. Розповідають, що ось тільки недавно покращала ловля. А то іноді за ніч в неводах ледве на сніданок рибки назбирається. Сьогодні більшу рибу вже доставлено купцям. Останки з човна й неводу витрясають до коша. Водорості, краби, дрібнота остається на березі.

— Що ви оцеї хопти стільки назбирали? — дивується старший, мабуть хазяїн човна: — „Катрани" тільки на весні солодкі, смачні й надаються до їжі. Трава „дротянка" таки нідочого. Хіба на паливо. Зате „солонець", — вказує на мої „портуляки" — добрий

на свіжу пашу й на сіно... але для худоби... Ви ходіть з нами в курінь на сніданок. Жінка вже десь рибки наварила.

Я справді, думаю, чи б не зайти оглянути хазяйство рибалок? Курінь таки видно. Здається так недалеко.

Але — сонце піднялося вже доволі високо. Краще відложити це на інший день. Головне: знайомість навязано. Подаємо собі руки з дружнім: „До побачення".

Вертаюся до павільону на заслужений добре сніданок. Укладаюся вигідно на бічній, мало видній лавочці. Ліворуч бачу лиман, праворуч море, Чого ж більше треба? На всякий випадок, як забезпеку перед небажаною чиєюсь розмовою, розгортаю книжку. На щастя, ніхто не непокоїв мене, а моїх молодих товаришок, хоч їх шукала, не найшла, аж при вечері. Вони теж блукали пісками, далеко від людей, на сонці завзято „бронзувалися".

Бачиш, як цікаво живеться мені над морем?

На сьогодні хіба час кінчити. Добраніч!

Сергіївка, дня 12 серпня.

...Життя уляглося мені тут гарно, спокійно. Спершу дуже тужила за часописами, ще більше за тою багатою кореспонденцією, що щоднини напливала до мене з почти. Це ж живчик, яким невпинно, жваво пульсувало моє життя там, вдома. Тут раптом наче заховалась за якимось високим муром, через який не перескочать оці хвилі життя.

Спершу було боляче, потім заспокоїлася. Може якраз добре, що хоч на якийсь короткий часок буду наче б відірвана від усього щоденого життя. Вистачить погоди, моря, природи. Вистачить того малого кружка знайомих, з якими можемо, але не мусимо сходитися.

Навіть з моїми молодими товаришками за днини рідко здибаюся. Їх манить пекуче сонце, гарячий, як розігрітий ляк, пісок, — а я якраз перед цим ховаюся.

Зате вечерю їмо звичайно разом. Тоді обмінюємося спостереженнями, думками, новинами.

Часто буває ще спільний прохід. Спокійна, уривана розмова. Якщо виберемо дорогу праворуч — заведе нас у степ. Йдемо високим берегом. Внизу темні, наче провалля, води. Далеко-далеко мерехтять, наче низ-

ки блискучих перел, вогники курорту Бодаки (щоднини літники роблять лиманом до нього прогульки). Перед нами рівний, звучний від комах, як еольська гарфа, степ.

Ніч ясна. Можна, як у днину, підбирати квіти на китицю. Білоголові сіро-зелені будяки, інші з голубими колючими квітами-кульками; розкішні білоквіті крісласті травички й ніжненькі лілійові пусті соломяночки. Все якимось неписаним законом так приноровлене до обставин, що виглядає, як засушене — а проте росте, живе.

Ціла земля степу зрита сусликами Йдеш і щохвилини западається нога в норки цих малих звірят-шкідників. Часом — сполохається й степова пташка з гніздечка, захованого між сухою травою.

Тиша. Спокій. Йшлось би так під ясним зоряним небом в безконечність...

Коли ж звернемо наші кроки наліво, тоді після проходу надбережним „бульваром" сідаємо подальше від людського гамору, на лавочці, обличчям до води, до того свіжого морського подиху, що так розкішно холодить спечене денною жарою тіло.

Внизу світла ліхтарень кладки й зрідна розкинених човників (хто ними їздить: рибалки чи закохані пари?) золотими гарпунами шукають дна лиману. З неба зірки, кануть на воду сріблистою росою. Далеко, на пляжі слабо блимають вогні павільону... Щось спалахнуло. Може рибалки підпалили купку очерету чи трави-дротянки? Блиснуло, запалахкотіло. І згасло...

Зтиха, уривано, щоб не сполохати спокою ночі, пливе розмова: що було, що є, що буде. Особисте й загальне. Пляни, про-

єкти... Аж до тих, щоб зібрати невеликі фонди й закупити одну з таких ще дешевих тут віль. Щоб зробити її місцем спочинку для буковинської, а то й подальшої української молоді.

Зїздиться тут молодь румунська, польська, а чейже найбільше повинно бути тут нашої. Цікаво, чи завезуть мої товаришки цей добрий проєкт на Буковину, чи втопиться він так, як і виринув, у водах лиману? Була б велика шкода.

Другої днини.

Буду писати так, як то ти вмієш: етапами. Докладатиму до одного листа потрохи.

Сьогодні у мене новина: вранці відвідала я рибальський курінь. Пішла відразу, як тільки зійшла з човна. Але ще як переїздили лиман, поділилась своїм проєктом з перевізником Пилипом.

— Ці тут, — каже він, — це бідота. Хазяїн ще й із спільником, та кількома помічниками. Що це? От тамтой, бачите, там далеко, направо? Цей багатир. Туди вам цікаво б зайти...

Але я перше відвідую таки цих ближчих, знайомих уже.

Трапити не важко. Здалека видніється невелике рибальське хазяйство: групка не то хаток, не то повіток, критих очеретом. Збоку тонкий, також очеретовий плотик — т. зв. тір; жердки з розвішаними неводами.

Здалека зачув мене сторож куріня, — собака. Залаяв на ввесь голос. Вибігла з куріня молодичка. Не здивувалась таким раннім відвідинам.

— Це ви та пані, що зве себе українкою? — питає просто: — Згадували про вас рибалки... Заходьте, поснідаєте з нами...

— Рибалок ще нема? — питаю.

— Що тільки не видно. Треба ладити сніданок...

І вже розкладає ложки на низенькому круглому столі, висипає купку малих чорненьких пшеничних хлібиків.

— Ви тут господиня, чи куховарка?

— Я жінка хазяїна, — каже з гордістю.

— Не сумно вам тут жити, здалека від села? — кажу, заглядаючи в низький, темний, вбого прибраний курінь.

— Не весело. Та що робить? Бідному всюди важко: і в городі, і в деревні, і от тут над лиманом...

— Де ж ви тих рибалок діваєте? Курінь такий маленький.

— Вони тут не мешкають, тільки ми, я з хазяїном. Всі решта доходять з села. Щоднини над вечір, може бачили? бредуть через лиман по шию в воді, з клунками одежі на головах...

— Чому ж не їздять човнами як ми? — дивуюся.

— Свого нема, а на переїзд чужим грошей шкода, не знаєте? На ніч їздять човнами на ловлю. Вертають ранком. Що-більшу рибу здають купцям, нам остається тільки, щоб прохарчуватись. Після ловлі, як от зараз, прийдуть, попоїдять, порозвішають неводи на жердках і лягають спати. Хто в курині, хто в „будці", а хто й на дворі. Опісля одні йдуть додому, другі направляють неводи, човна. Ладять усе, що треба до нічної ловлі.

Й далі пливе наша невимушена, легка

розмова. Довідуюсь, що молода хазяйка зветься Дуня Терещенко. Полюбила бравого рибалку, вийшла за нього восени... Важко привикнути ось тут на самоті — та ще й... надіятись дитинки. — Що тоді буде? — зажурено питає наче сама себе молода жінка.

— Буде веселіше, — кажу підбадьорливо: — підховаєте собі помічника чи помічничку, товаришку, розраду...

Всміхається, вдячна за добре слово. А я думаю: скільки то спільного є у нас, жінок, в яких би кругах не жили. Й хазяйські турботи за дім , „він", що однакову ролю грає в житті жінки усіх верств, і „вони", діти, що становлять цілий світ „її", матері. Як би це добре було, коли б це зрозуміли наші інтелігентки! Не бокували б тоді так від села, від міста, не казали б: „Не знаю, про що з тими жінками говорити..."

Залаяв весело собака. Надійшли рибалки... Ой, якби таких стрінула вночі, обімліла б з переляку. Як чортики, цілі обмотані чорними неводами, стирчать тільки вгорі голівки в кашкетах, та внизу тонкі ніжки, як патики. Найкраще осуди сам. Додаю до листа світлинку.

Вимоталися з важких, чорних, висмолених сітей, помили руки. Звіталися зо мною. Обсіли кругом стола на низеньких стільчиках. Розуміється, і я разом із ними. Перебираємо дрібну смачну рибку, закушуємо хлібом. Рибалки юшку їдять з жовтою, пахучою кулешею. По гуцульськи рубають порядні кусники каблучкою з ниткою.

Смачне. Направду смачне. Але по сніданку нема вже що гаятися. Хазяйка прибирає, рибалки ладяться спочивати. Просять ще зайти.

Зайду неодмінно...

Рибалки з неводами

В три дні пізніше.

..Не знаю, чи любить хто так самоту, як я. Може тому, що так рідко коли можу належати виключно до себе. Може тому, що так мало коли можу дозволити собі на мовчання не гільки годинами, а то й цілими днями...

Цей час, що його проводжу тут над морем, нагадує мені подібні спокійні, самітні дні, що їх провела перед кількома роками в буковинських горах у Кімполюнзі (місце, де пройшли найкращі літа Ольги Кобилянської). Там цілими днями пересиджувала з кошичком винограду в лісі. Впивалась пахучим подихом смерік, слухала їх шуму, радувалась гучним танком гірського потічка. Цілий день! Й знати при цьому, що ніхто мене не жде, не нетерпеливиться, де поділася. Що за розкіш!

І тут подібно. Тільки замість смерік, пахне море; замість потока, об береги весело б'ються жваві радісні морські хвилі.

Годинами приглядаюся їх герцям. На око вони здаються всі однакові, а на ділі кожна інша. Одна тільки злегенька хлюпне по піску й розплиється безслідно. Друга заскочить двічі так далеко; інша несподівано обмиє мої босі ноги, обризкає розгорнену, не чита-

ну книжку. Від чого це залежить? Чи справді є якийсь закон, що дає особливу силу кожній девятій хвилі? Ні... Не помічаю цього. Ось, здавалося, найбільша пята, а зараз же слідом її надплила ще більша. А там аж десята, сьома, дванадцята. Годі помітити якийсь наперед назначений ритм у тому таємничому русі.

Ще одне зацікавило мене. Звідки беруться на хвилях оці білі гребінчики, хоч з моря хвилі підпливають так рівненько, ледве помітно. Нарешті підгледіла. Ось одна вискакує на підвищений беріг, хлюпне й зараз же без надуми вертається назад до моря, забираючи з собою частинку піску, черепашок і камінчиків. Тимчасом слідом її летить уже друга. Оця зустріч обох хвиль, при березі творить гребінчики з білою шумою...

Товариства дотримують мені меви. Переконалися, що нема в мене супроти них ніяких злих намірів, і запускаються так близенько, що можна б парасолькою досягнути.

Це санітарна комісія, як я їх називаю. Роблять порядки на березі, визбирують краби, рибки, черепашки, спасають трави. Часом у поміч прийдуть їм качки. Цілою громадою, так в сорок - пятьдесять, ідуть собі від куріня, похитуючись на боки. Входять сміло, самопевно й пажерливо беруться до роботи.

Сполошені на хвилину меви розглянувшися в ситуації, вертаються назад. Йде спільна старанна робота без великих конфліктів.

Завдяки знайомій хазяйці з куріня, я добре визнаюся на нашій надморській пташні

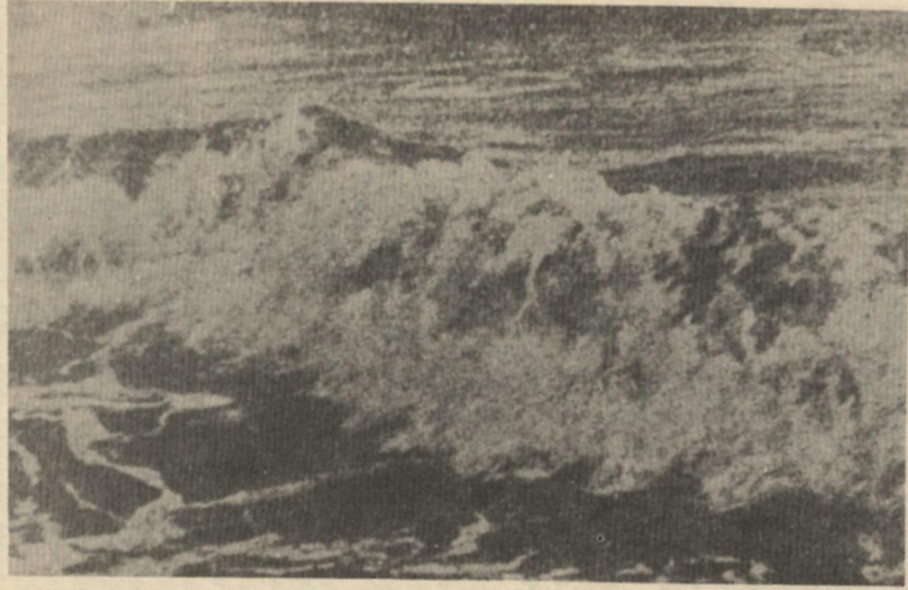
й не ображаю їх одною спільною назвою „меви". Я добре знаю, що оці найбільші птахи зо споду білі, а ясно-сірі зверху, — це „мартини". В них рожеві дзьоби, рожеві з плівками лапки. Але є інші теж з мевячого роду. Вони менші, темніші, з чорними дзьобиками й чорними, худенькими лапками. — Це „крячки". Ще менші, сизенькі — це „мухоловки". Літають над берегами й ластівочки з довгими вилкуватими хвостиками, що ними так бундючно рухають. Але оці інші, маленькі, з короткими хвостиками пташки, що літають дуже низом, — вже не ластівки, хоч я їх так назвала, це „жидики".

Знаю навіть, де ці всі пташачі громади ночують. На лиманських острівцях, мілинах. Здалека від людей, у прибережних сітниках, вють гнізда. Там виводяться й дикі качки (ті, що їх тут бачу, це таки хазяйчині). Вони тепер виводять малі й тому на далекі прогульки не пускаються.

В степу є кулики й ще якісь пташки, що з вигляду нагадують малі папужки. Хазяйка не вміла мені їх назвати, бо порівнання до папуг їй... нічого не говорило.

Ну, і скажи сам, чи можна тут нудьгувати, тужити за товариством?

Але проте... таки дуже шкода, що тебе тут нема. Ділились би своїми цікавими поміченнями, як там над ставком у Льондонському парку. А як тішились би цим усім Оксанка й Аскольд... Так часом хочеться до малих внучат закликати: „Дивіть, дивіть, що тут не діється!" Ось таке то химерне жіноче серце... й самоти прагне й за своїми тужить...

Хвилі на Чорному моою

Сергіївка, дня 18 серпня.

Сьогодні я вся ще під враженням вчорашньої бурі. Люблю бурю. Це ж щось таке сильне, таке могутнє! Це не нудна цяпанина безглуздо впертої слоти; це — визов, одчайдушно сміливий зудар сили нищальної із творчою. Справу кладеться рубом: ти, або я. А людина, що не має сили запобігти цьому величньому дужанню, знає наперед: як не лютувала б буря, вона має скоритися. Крізь найчорніші хмари мусить пробитися сонце, природа мусить обновитися й незабаром зникнуть і сліди нападів нищальної сили.

Небезпека? — може скаже хто.

Якраз почування небезпеки — це може те найкраще, найцікавіше, що дає буря. Справді жалію тих, що їм розніжнені нерви кажуть ховатися перед бурею. Втрачають найсильніші враження, які може дати природа.

Признаюся, я бажала якоїсь зміни. Оця довга, безхмарна погода, що виснажувала землю й людей, оце ніжненьке хлюпання сонних хвиль почало надокучувати.

Що сталося Чорному Морю? — думала я: — Чому воно так обезсилилося, злагідніло? Хіба ж таке воно було тоді, коли хижо кидало наш пароплав з хвилі на хвилю в часі плавби з Одеси до Криму? А там у Ялті,

як люто стріляли його хвилі гордими мінливими високими водограями!..

І от... Знаєш, якби людина не була такою марною порошинкою супроти маєстату моря, то я подумала б, що це мої бажання, оті думки викликали вчорашню відповідь природи.

Вже зранку погода наче гралася з нами. Сонце то засвітить, припече до болю, то заслониться густою сіткою чорних хмар. Степ і море в очікуванні чогось незвичайного притаїли дух. Мені опадали руки в якомусь безсиллі. Не хотілося ні думати, ні читати. Вперше, після обіду, я задрімала на своїй самітній лавочці з книжкою на колінах.

Збудив холодний сильний вітер, злісно вирвав книжку з сонних рук.

Я зірвалася. Сон утік з повік, як сполошений птах. Зразу побачила, що йде буря. Перший її вістун — вітер — пробивав їй шлях; з свистом пролітав павільоном, крутив паперами, бальонами підносив скатерті столиків, зривав капелюхи літників.

Позбиравши швиденько свої причандали, всі бігли до човна.

Відрухово хотіла й я податись туди, але один погляд на море прикував мене на місці.

Ох, яке ж воно гарне!

Грає, шумить, гуде... Темні, суворі, майже чорні води високо підносять білі гребені хвиль. Навперегони з вихром до берега. Підганяють одна одну, женуться з усіх сил.

Хлюсть на беріг!

Вперлися білими грудьми далеко, але — цього замало. Беріг і не чує, а до лимана, що теж розгулявся, далеко. Люті, завзяті, завертають, але понад ними летять з шаленим

свистом уже другі, треті, десяті... щораз вищі, дужчі, завзятіші. Швидко, швидко... одна понад одну... Шарпають, кусають береги; рвуть, як лютий звір, пазурами. Перешкоди беруть одчайдушно відважно. Ось ця натрапила на камінь і стріляє кришталевим високим водограєм; друга перескакує розгуканим диким конем з розвіяною білою гривою.

На розіграних, наче ошалілих хвилях щось чорне закрутилося немов у дикому танці. Скаче, пірнає вниз... знову наверху... Риба?.. Якась несамовита велетенська комаха?.. Ні, це човен. А люди? Не видно... пішли на дно... а може нікого й не було.

На обрії, як марево, з глибини хвиль вискочив пароплав. Піднісся високо на хребті хвилі й у цю ж мить запався, зник у запіненій прірві. Мабуть уже по ньому... Але ні, ось знову на верху хвилі... і знову то пірнає, то виринає...

Із запертим віддихом слідкую за цими жорстокими морськими іграшками, ледве тримаючись балюстради павільону.

Наче залізною кулею по хвилях покотився далекий глухий гуркіт грому.

— Що ж ви тут гадаєте всю бурю перетривати? Моторівка, мабуть остання сьогодні, за хвилину відпливає...

Обертаюся й аж тепер спостерігаю, що крім мене й ще трьох спізнених, як і я, літників, нема ані на пляжі, ані в павільоні нікого. Не видно навіть прислуги. Все десь поховалося. Тільки на вітрі лопоче біла скатерть, зірвана зо стола; вона зачепилася за кілок і повіває, як знак нашої капітуляції. Їдемо.

Човен кидався при березі, як звір, що попався в пастку. Ледве посідали. Їзда через

захвильований лиман на цей раз не була ані легка, ані приємна, як давніше. Наш керманич, з дуже поважним виглядом і з насупленими бровами, не важився на одверту боротьбу з розгойданими хвилями. Направляв човен на-скоси; колував, ніби піддавався й плив з водою, але при першій нагоді таки завертав, куди треба. Не мало пройшло часу, заки облитий потом добився з нами до берега.

Додому не вдалося сухою добігти. Ще на кладці наздогнала нас злива. Пустилася так нагло й з такою силою, що шнурки водяних перел просто вбивалися крізь тоненький одяг прямо в тіло. Доки по сходах вийшла на беріг, не стало сухого рубчика. Не було вже нічого до втрачення — тож не ховалася разом з іншими до овочарні, а бігцем пустилася додому.

Нанесла собі до кімнати калюжу води, але, переодягнувшися наскоро по цій несамовільній „купелі", припадаю до вікна. Дощ перестав лляти. Небо чорне, нахмурене, як і чорне, збурене, наче смолою налите, море. Стає щораз темніше; гуркіт громів щораз ближчий, могутніший, грізніший. Блискавки вогняними стрілами протинають темінь неба, а рівночасно відбиваються й у морі. Вже не видно поодиноких зигзаків — серед несамовитого гуку відкриваються вогняні челюсті рівночасно неба й моря. На хвилину — ціле море вогню, потім кромішня темінь; знову вогонь і гук такий, що, здається, не тільки хата, але вся земля тремтить.

Ох, це щось таке... не годна тобі сказати... Забула засвітити лямпу; забула за пересторогу не стояти в часі бурі при відчиненому вікні — не відступала від нього аж до півночі.

Нарешті буря знемоглася. Мов люта звірюка, відійшла над ранком, поблискуючи й погримуючи щораз слабше. Аж тоді заснула я камяним сном...

А ранок? Такий ясний, теплий, оксамітово мягенький Море спокійне, як дитина. Я аж не вірю собі: чи те, що я вчора пережила, була правда, чи тільки сон? Але... знищений від дощу одяг, охлялий від води капелюх кажуть, що цей лютий гнів природи мені таки не приснився.

Треба бігти над море — подивитися, як після бурі виглядає...,

Чорноморський степ

Сергіївка, дня 19 серпня.

Після бурі не тільки природа наче відживає — людина теж.

З легким серцем, з відкритою для світла й краси душею йдемо ранком на оглядини набережжя. Йдемо — це значить я з п. Оксаною. На небі й на воді ані сліду від учорашніх герців. Лиман тихо хлюпоче. Тільки на березі шорстка дротянка не випростувала ще своїх гострих мечів; тільки кактуси-катрани похилили свої срібні голівки в твердих накрохмалених ковнірцях; тільки зпід піску ледве видніються грубенькі лапки солонцю... Більш ніщо не нагадує, що тут учора ділялося.

А море? Світло-голубе, проміністе, як усміхнені після плачу дитячі очка. Шепіт його такий улесливий, тихий, підхлібний — наче б хотіло всіх перепросити за свою вчорашню нечемність. Тільки пісок, що з нього сонце не випило ще вчорашньої вогкости, вказує, як неймовірно далеко заскакували хвилі в часі бурі. Зголоднілі меви мало не посеред пляжі вишукують позасипуваних піском крабів, водорості, рибки.

Від не обігрітих ще з учорашнього холоду хвиль, від глибоко промоченого холодною водою піску йде особлива свіжість, особливий запах. Якась міць переливається з цьо-

го не тільки в наше тіло, але й у душу. Самі ноги несуть далі, далі, далі, якнайдальше поза „людські" межі.

Не помічали, як далеко зайшли, аж звідкись занесло запахом смоли. Аж тоді спостерегли, що ось-ось недалеко той рибальський курінь, що до нього здавалося так далеко.

Зайти? Конечно... Хоч це вже недалеко полудне й рибалки мабуть полягали спати, та вже наважилися... йдемо..

Чорні, засмолені човни, ліс неводів, порозпинаних на дрючках — це перші стежі багацького хазяйства. За цим купи кошів, шнурів, брезентів-полотен. І ще одне, чого у знайомих рибалок не бачила: щось наче паркан — незчисленна кількість блискучих на сонці сталевих гачків, завішених на просмолених линвах.

Невжеж це такі вудки на риби? — думаємо собі: — Яка то має бути риба, щоб на них зловилася!..

Зачинаємо розглядати ці дива ближче, аж тут зза того „паркану", як зпід землі, показалася голова з кудлатою, побляклою від сонця чуприною й рудою бородою. Аж відскочили.

— Ви хазяїн того куріня? — питаю, охолонувши з переляку.

— Ні... ми тільки наймаємо оцю буду, — показує рукою в бік недалекої будівлі.

Хоч не запрошені, переходимо на другий бік „паркана".

Тут на стільці сидить ще один робітник, присилює гачки до шнурів. Не звертаючи на нас жадної уваги чи хоч би зацікавлення, й наш новий знайомий береться до роботи.

Ми переглянулися. Мабуть в обох одна думка: це не наші гостинні українці. Але

однаково — треба спробувати дещо довідатися, коли вже зайшли.

— Можна сісти? — показую рукою на порожній стільчик.

— Сідайте ..

Пробуємо навязати розмову.

— Яку ж це рибу будете ловити на оці „маленькі" гачки? Хіба дельфіни?

— Нащо кому здалися дельфіни?..Білугу...

— А ми її тут ще не бачили...

— Її при березі нема. Треба пливти далеко в море й замість неводів закидати ці гачки...

Мовчанка.

— Але ж і багато у вас цих гачків! — пробую заохотити до розмови рибалок: — Певно з кілька тисяч?

— Кілька? 45 тисяч гачків треба до такої роботи...

— Ого! Але це мабуть дуже коштовна забавка?

Аж це трохи зрушило рибалок.

— Авжеж. Нас пять чоловіка склалося по кільканадцять тисяч, ще й у борги зайшли.

— То ці гачки такі дорогі?

— Дорогі!.. По 6 леїв один. Їх спроваджують аж з Норвегії. А й шнури не дешеві, по леєві до одного гачка. А човни? Теж силу грошей коштують...

— Ви тутешні? Румуни?

— Ні, ми зайшли здалека... З Росії...

Таки не клеїться розмова. Нагло від сторони куріня залунала українська пісня. Самі мужеські голоси. Швидко прощаємося з непривітними чужими рибалками й скоренько подаємося за голосом пісні.

Недалеко посеред групи більших і менших будівель, копичок сіна, кошів, неводів,

бочок і всякого господарського знаряддя — широкий майданчик; на ньому при низенькому круглому столі на малих стільчиках сидять молоді рибалки, грають у карти й співають.

Побачили нас. Урвали пісню. Карт з рук не випускають.

— Співайте, співайте, — просимо: — Ми теж українки... раді почути рідну пісню.

Але без огляду на нашу заохоту, рибалки не хочуть її скінчити.

Наші переговори викликали з куріня молоду, гарну дівчину з шитвом у руках.

— Ви хазяйка цього куріня? — питаю: — Вибачте, що забрели аж сюди...

— Я не хазяйка, але хазяйська дочка... Просимо... сідайте... — і підсуває стільчики: — А може краще ходіть зо мною в курінь...

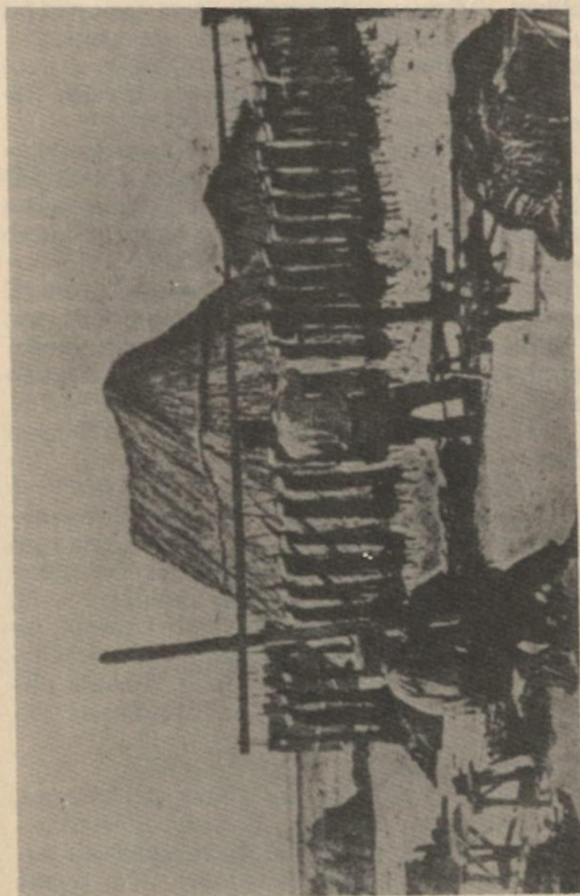
Але ми спершу хотіли послухати пісні, що її співали рибалки. На жаль, не помогли ані наші прохання, ані заохота хазяйки. Коли ж нарешті хлопці й дали себе переконати — то затягли кацапської, вояцької...

Не дослухуючи, воліли зайти з хазяйкою в курінь...

По дорозі довідалися, що дівчина зветься Маруся Андрієвська; що господарює тут з батьком, бо мати не може лишити малих діток та великого господарства. В них — поле, виноградники.

— А у вас гарно, чистенько, — кажу, входячи в низькі двері куріня.

Постіль застелена килимчиком. Є й ікона в куті, й книжка-молитовник. Це дає мені притоку обдарувати молоду хазяєчку друкованим словом. В мене в течці завжди щось знайдеться.

Рибальське багацьке господарство

Маруся розповідає, що ціле літо отак хазяйнує з батьком; варить їсти, виправляє на ловлю рибалок, солить рибу на зиму.

— Любите солену рибу? Ходім в корган*)... покуштуєте... наберете, скільки хочете...

Йдемо, заглядаємо в бочки з рибою, куштуємо, хвалимо й ледве обороняємо наші течки, щоб їх гостинна Маруся не наповнила маленькими соленими рибками, подібними до москаликів.

Маруся розповідає, що помічником її в хазяйстві є темний молодий свояк. Він так, як і зрячий, уміє направляти сіті, носити воду, збирати дротянку на паливо, ходити коло корови.

Питаємо за риби — чи багато їх Маруся знає.

— Ох, риб у морі багато! Не стало б вам оцього паперу, — показує на мій нотатник, в якому в часі розмови дещо записую (до - речі: риб у Чорному Морі не так дуже й багато — всього коло 120 родів): — Ті, що їх тепер рибалки привозять з ловлі, це найбільше скумбрія, бички, йоржики, москалики, анчоус, мала товста тулька, більша рожева камбала... Найбільша, що її можна спіймати в невід, то осетри...

— А білуга?

— Білугу ловлять на гачки оті кацапи, що ви їх бачили. На довгій линві понасилюють багато таких гачків, виїдуть човнами далеко в море, розтягають линву — й буває й величеньку рибу піймають... Знаєте що? Зайдіть до нас на світанку тоді, коли ри-

---

*) Комора.

балки з ловлі вертаються... самі побачите всячину...

— Добре, але яким чином так раненько до вас дістатися?

— Ночуйте в мене... ось хоч би й сьогодні... Якраз батька нема, поїхав додому... Постелю вам у курені. Виправимо рибалок звечора, а зустрінемо до схід сонця. Море іноді вночі таке цікаве — (пробує нас спокусити) — ціле наче посипане жаром, іскрами. Піднесе рибалка весло — срібло з нього ллється...

Сама не знаю чому, я всупереч своєму звичаєві хапати кожну нагоду „на - бігу", — сьогодні не скористала з цеї пропозиції милої Марусі.

Хто зна, чи буде краща нагода?...

Чорне море

Сергіївка, 20 серпня.

...Передусім новина: за кілька днів їду до Царгороду.

Яка я рада цьому!

Це ж моя давня-давня мрія. Ще з тих дитячих часів, коли читала, на-память вивчала Шевченкові вірші... ті вірші, що тільки що дісталися з Великої України в Галичину й пахли такою свіжістю, як ось тільки зірвана чудова квітка. Вже тоді сказала я собі: мушу побачити Київ, Канів, Тарасову могилу, Дніпро, Чорне Море... А далі й той Царгород, куди козаки їздили на своїх чайках „визволяти братів запорожців з турецьких кайдан", як співав Шевченко. Ще з того часу.

Перша частина дитячих мрій сповнилася давно, тридцять років тому. На другу приходить уже черга Як то добре, що я ніколи не відмовляюся від своїх плянів, навіть тоді, коли вони покищо здаються й зовсім не до здійснення. Коли раз скажемо собі: це неможливе! — то тим самим кладемо „хрестик" на все. Якщо ж, не зважаючи на часові труднощі, не викреслюємо своїх плянів цілковито з нашої душі, то при першій нагоді вони оживають, розквітають, як сухе насіння, що дісталося на відповідну почву.

Якби я давно покинула думку про цю подорож, то тепер заки освоїлася б з можливістю поїздки, заки зважила б усі „за" й „проти", — нагода напевно втекла б. Бо є тільки один пароплав, з якого можу скористати в межах того часу, на який дозволяє мені мій пашпорт. На довгі надуми, вагання нема часу, за кілька днів цей пароплав виїздить з Констанци. Отже телефоном замовляю місце на пароплаві, розписую листи до знайомих в Констанці, до панства Забєллів у Царгороді й за два-три дні прощаю мою тиху Сергіївку...

Тепер стало передо мною питання: як найкраще використати ті останні дні, що ще залишилися мені тут? Як присилувати думки, щоб не втікали поперед мене й не кружляли замість над Сергіївкою — над Босфором, Золотим Рогом, Святою Софією?...

Якраз роздумувала над цим, коли ось відчиняються двері.

— До вас гості приїхали, — каже сусідка.

До мене? Мабуть помилка... Хто мене тут може відвідати?...

Але тут же за сусідкою в відчинених дверях показується моя мила знайома пані Ганна Ч. Тільки що недавно вислала до неї листівку з привітаннями, а вже є вона сама.

Можеш уявити собі мою радість! Бесарабія, Сергіївка без пані Ганни, що перша мене з ними познайомила — ні, це справді було б щось не повне, не докінчене...

— Випєте чаю? Спочинете?

Але пані Ганна така сама ентузіястка моря, як і я. Ледве привіталася, обмилася й уже над воду.

Бачу, перша зустріч робить на неї таке саме глибоке враження, як і на мене. Стоїть, дивиться, не чує, що до неї говориться. Аж по довгій хвилині йдемо помалу берегом, збираємо черепашки (їх треба привезти додому на спогад, як привозиться памятки з дорогих місць). Купаємося, вигріваємося на сонці враз із панями Одаркою й Оксаною...

На спокійну балачку приходить черга аж у павільоні при обіді. Сідаємо при „мойому" відокремленому столикові, звідки найбільше видно моря, а найменше... людей. Не відриваємо очей від нього. Воно сьогодні неспокійне, мінливе. Котяться білогриві хвилі — то голубі, волошкові, то від хмар, що їх наднесе вітер, потемнішають, посуворішають. Робляться смуги — то шафірово-гранатові, то сталево-зелені.

— Як же вам, пані Ганно, — питаю,— ведеться ваша „молочна" чи „масляна" господарка, що для неї Буковину кинули?

— Ей, не для господарки я її кинула, а затужила за своїми сторонами, за народом, серед якого родилася й виросла... Та й не ялося мені його кидати...

— Багаті там люди, де ви тепер?

— Де вже сьогодні багаті! Землі не прибуває, купити нама де, а народу з села в місто до шкіл мало йде... все приходиться землю ділити, ділити... Гей, якби були діди розум мали! Тоді, як після зруйновання Січі осідали тут козацькі нащадки, землі було багато; могли не то набувати за гроші, а просто брати, скільки душа забажала. Не хотіли. „Не вікувати нам тут", — казали: — „вернемося, відновимо козацьку славу, зажи-

вемо на рідній землі"... Але не вернулися. Як з часом московський уряд і дозволяв вернутися, то не на рідні давні місця, а на Озівщину, Кубанщину. Так багато тут воліло остатися.,

— Але яким же чином тут така народня мозаїка? — питаю: — Попри українські села бачимо й усякі інші...

— А саме тому, що наші: чи то козацькі нащадки, чи селяни, втікачі від панської неволі, не запаслися землею тоді, як було можна. Не брали вони, напхалося інших. Поосідали купами так, як і наші, й тепер кожне по свойому господарює. Нас тільки німці перевищили в господарці — інші ні. Українські села, а особливо козацькі, кращі, більші, чепурніші за інші. В квітках, а де удається деревина, то й у садках...

— Не винародовлюються?

— Ні.. Нас тут більше... А зрештою кожне село тримається свого. Українці не женяться й не виходять за чужих заміж. Скоріше воюють, як братаються, У тому селі, де тепер живу, народ такий буйний, що й не зачіпай! Іноді, як хтось з чужих когось з наших скривдить, зачепить, то лиха його година! Наші підводами заїдуть у чуже село, щоб покарати; побють, шкоди наароблять, хати порозбивають і втікають. Коні добрі, дігнати трудно. Ще й списи деревляні мають, наблизитися не можна. Заженуться часом чужі аж до українського села — але тоді вже проти них і малий і старий, ціле село повстане.

Цікаво, що й інші народи, що живуть тут наче малими острівцями (наших в Акерманщині найбільше; назагал в усіх повітах до 70 сіл — з 200 тисячами населення), за-

тримали свої питомі прикмети. Німці господарні. Болгари ведуть і тут свій домашній промисл, головно шовківництво. А от є одне турецьке село — кажуть турки з роду яничари. Характер у них поганий: лукаві, продажні, навіть інтелігенти.

— А все ж таки свідомости національної між нашими дуже мало, принаймні в тих, що я стрічала. Найбільше з них і не скаже на себе, що українець.

— Але рідної мови, головно завдяки жінкам, у себе не закинули. Звичаї ще наші українські, пісні знають — чумацькі, козацькі; та й назвиська от як Пономаренки, Дорошенки, Залізняки, Швачки, Морози й т. под. вказують, що це з українського роду. Й памятки деякі заховалися. Адже бачили в нас, у Старокозачому, церковцю стару, фундовану ще козаками, прапор, булаву. (З дому пришлю тобі світлину того прапору).

Поринаємо думками в наше минуле.

Пані Ганна зтиха наспівує мені чумацьку пісню, що зачинається словами:

Ой, під гору під крутую
Там чумаченьки йдуть...

Або другу любовну:

Ой, чом ти не приїхав
Та чом не приїхав,
Як я дрібні листи писала?
Чи коня не мав,
Чи доріжки не знав,
Чи матінка не пускала?

От так ми з панею Ганною згадували славне старе й невідрадне нове ген аж до вечора. А вранці моя мила гостя попрощала мене.

Так гарно, незамітно проминув один день.

Ще один... два... і я відїду... До Царгороду!

60

Сергіївка, дня 23 серпня.

...Мій побут у Сергіївці несподівано скоро добігає кінця. Вчора був останній день, і я постановила використати його якнайгрунтовніше.

Встала дуже рано. Сонце ще ледве показувалося зза води — а вже від нього зачервоніло небо, море, земля. Рожевіли навіть ґрубі краплі роси на степових травах. Я аж тепер завважила, як степ віджив після зливи, бурі й кількох пізніших дощів. Покорчені від посухи петрові батіжки, білі, голубі будяки налилися соками, напучнявіли, як жили, налиті кров'ю. Земля застелилася зеленою густою травою. Від степу заносило свіжим запахом. Цвірінькали пташки в травах та в морвовому ліску.

Я не могла здержатися, щоб не стрясти собі жменьку вогких від роси, солодких, як родзинки, ягід. Памятаю, ти їх дитиною залюбки збирав з дерева під офіцинами. Чи здибаєш їх деколи в Льондоні?

Але я й забула написати тобі, кудою я спішила так зранку. Проста річ: не хотіла від'їхати, не побачивши живої риби. Це ж сором — цілий час стрічала її тільки на тарілці в ресторані, вуджену в крамниці, солену в бочці у гарної Марусі.

Рибалки над Чорним морем

Ой, згадую я цю Марусю! Чом не послухала її тоді й не заночувала в курені, як вона просила? Не було б треба зриватися так вдосвіта й бігти так далеко. Тисячі разів уже переконувалася, що відкладаний тільки сир добрий, і таки про це забуваю. Але й друга правда та, що нема положення без виходу. Ось чому пішла я шукати живі риби аж за село — туди, де на лиманському півострові щоранку, ледве зазоріє, рибалки здають купцям свою нічну здобичу.

Наспіла всамчас. Вже здалека на червоному, як багаття, обрії маячіли чорні крапочки човнів, коли я, зарошена по коліна, опинилася біля першого магазину. Двері складів, клунь повідчинювані; наладжені коші, балії, ванни, велика вага. Вештаються робітники, сидять при столику писарі; не бракує навіть поліції, чи кого там в урядовій шапці.

— Ви по рибу? Тут не продається! — спиняють мене строго.

— Але ж ні, будьте спокійні. Хочу тільки побачити, чи багато зловили рибалки.

— А то що інше... просимо...

Чують мою розмову пані чи куховарки з кобілочками, що прийшли слідом за мною. Відступилися.

При боці площі стоїть кілька величезних возів із щільно зашальованими драбинами.

— Чи й ви ждете на рибу? — питаю жартом візників.

— Авжеж! . Побачите, як незадовго наповнимо вози по самі верхи.

Сідаю на лавочку в малому рибальському човні при березі. Нетерплячка очікування, непевности, що то принесла доля, огортає й мене.

Повні коші риби

Тимчасом чорних точок щораз більше. Вже виразно видно човни. Напереді кремезні чорні постаті в закочених вище колін штанах. Кожний човен, здається, наповнений живим сріблом.

Притягнули, припнули човни, набирають риби в коші. Кладуть на вагу, а потім зсипають просто в вози.

Отже правда, не жартували візники: за хвилину коні ледве-ледве витягають воза під гору.

Але так безцеремонно поводяться купці тільки з дрібнотою. Окремі привілеї й увагу мають „грубі риби". Цінні нечисленні осетри, рожева, витріскоока, велика, як возове колесо, камбала — тих складають окремо.

Коли поверталася з цеї ранньої виправи, вступила ще на базар. Це така собі невелика, рівненька, нічим не огороджена площа за містом. Виглядає, якби хтось на велетенській таці наклав усяких ласощів. Теплі, просто з печі, пахучі хліби, булки; масло, сир, молоко. Але найбільше спілого зеленого й чорного винограду, шафраново-жовтих чи румяних грушок; стирти куль-кавунів, пахучих із запахом ананасу делікатних мельонів.

Як зачала вибирати і це і те (а все „на дорогу"), то ледве до хати донесла. Цілий день їла, інших гостила — бо однаково ж до вагону з таким крамом були б не пустили.

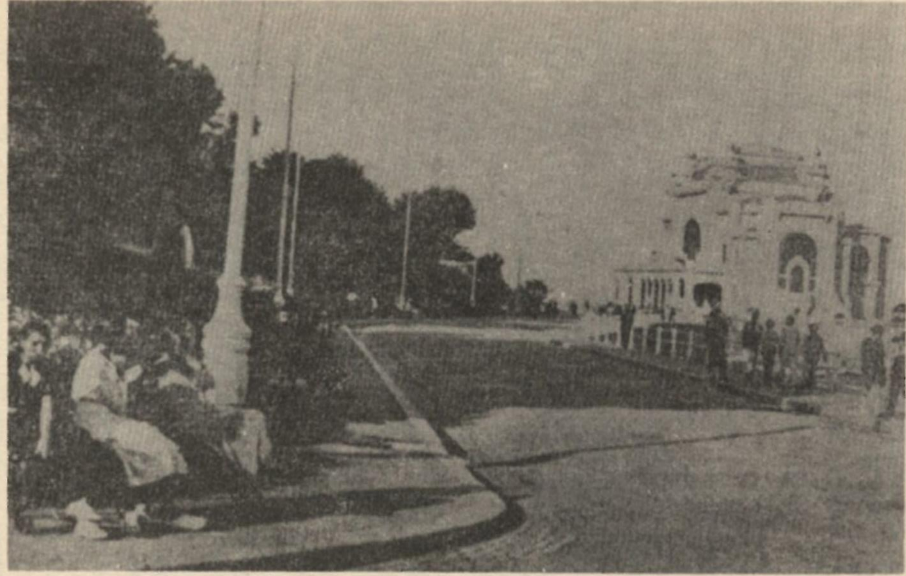
Трохи жаль було покидати тиху Сергіївку, а ще більше молоде товариство. Хоч не користала з нього багато, але приємно було увечері поділитися враженнями і взагалі відчувати, що ті молоді та ще свої є тут, близько...

Ще в Акермані вступила до п. інженера Г. і його сестрички, що помагали збирати інформації про мою проєктовану „турецьку виправу". Увечері сіла до потягу.

Аж тут, опинившися в так добре знаному мені подорожньому середовищі, почула я, що таки добре сталося, що ця турецька прогулька перервала мою степову ідиллю. Ще трохи, а може була б впала в якийсь нездоровий сентименталізм, в обожання спокою, примітивности. А так, якраз у міру. Схопила, що було найцікавіше, найгарніше — і далі! Важне, що заспокоїла перемучені нерви, доспала здоровим, спокійним сном недоспані вдома ночі (не потребувала зриватися по заранках з острахом, що ось-ось зявиться з друкарні Василь по статтю, як садити полуниці, а я... сама ще цього не знаю). Довела до нормального темпа механізм серця, що перед тим уже час до часу затинався...

Тепер уже за мною безкраї степи, тихі рибальські курені, стада мев, ластівок, качок. Йду назустріч новим вражінням новими шляхами.

В ДОРОЗІ ДО ЦАРГОРОДУ

Констанца

Констанца, дня 25 серпня.

...От я вже й у Констанці... Сиджу при столику на бальконі, в тіні трохи припорошеної зелені. Пишу листа і вслухуюся в так знаний мені ритм життя більшого та ще й портового міста.

Під моїми ногами роєм чмелів гуде публіка при столиках перед рестораном. Туркочуть по ґранітовому бруку вози, трублять автові сирени, кричать, захвалюючи свій крам, торговці винограду, газет, папірос. Публіка, ріжнородна, ріжнобарвна, пливе туди й назад, туди й назад, без устанку, без упину. Наче потоки ляви.

На недалекій площі стають великі відкриті автобуси. Народ товпиться коло них. Здалека читаю написи місцевостей: „Carmen Sylva", „Mamaia", „Eforie"... Енергійні силою добувають місця. Аж тут табличка: „Комплєт". Автобус поїхав.

Решта нетерпеливо жде чергового.

Решта? Ні, бо на місце тих, що відїхали, прибувають нові — двічі, тричі більше. Незносна спека виганяє всіх з міста. Втікають над море. Чи не поїхати б і мені? Але ні... Поперше і в Констанці є теж море; подруге, — жду на телєфон п. інженера В. — мусимо змовитися, коли зайдемо до польського кон-

суля по „благословенство“ на дорогу в Туреччину...

Чуєш? В Туреччину! Це вже не давня дитяча мрія, а правда... близька правда... Після завтра, якщо добре полагоджу пашпортові справи, відпливаю до Царгороду...

Кличуть до телефону...

Того самого дня увечері.

Були в консуля. Добре, що мала пана інженера, який поручив за мою особу. Тепер вже все „благополучно“. Оставила пашпорт — завтра рано відберу й просто до турецького консуляту.

З легким серцем вибралась уже й на оглядини міста, а там і над море.

Властиво місто нема так дуже що й оглядати. Як кожне. Камениці... безліч каварень, ресторанів. Здається, все життя зосереджується в них, а радше при тих незчисленних столичках під бальдахінами, величезними парасолями.

Присідаю і я... Як же не покуштувати морозива, не прочитати часопису? Давно їх не читала. Там, у Сергіївці, не хотіла собі сільської ідиллі псувати політикою. Тут що інше. В місті без цього не обійдеться...

А далі? Не була б я жінкою, якби не поцікавили мене багаті крамничні вистави. Це ж цікаво: які тут носять черевики? Які капелюхи? Які матерії й кольори модні?

На це все вистане кинути оком. Але є вікна, які затримують при собі довше. Це передусім орієнтальні базарі, маґазини. Шовки, гапти, золототкані матерії і всякі металеві речі, виконані менше або більше майстер-

но з бронзу, срібла, золота, обсипані самоцвітами, чи просто ріжнобарвними шклами.

Правдиве це чи підроблене? Не знаю. Для цього треба бути знавцем — але все таки цікаве.

До магазину запрошує турок у фезі; показує килими, хустки, подушки, пантофлі... Справді, треба добре берегтися, щоб не дати себе спокусити.

Друге, чому дуже важко встоятися і що бачите не тільки в Констанці, але й у Чернівцях, — це магазини з румунськими гаптами.

Чи тільки румунськими? Скільки ж там наших українських буковинських зразків, мотивів підтягнено під цю одну назву? Така вже наша доля... Та які б не були, вони чудові, райдужно - барвні, працьовито ручно виконані й незвичайно дешеві. Блюзочки, сорочки, суконки, настільники, серветки й усе інше, шите на шовковому тонесенькому, як павутиння, бурунчуку. Мабуть не має ніде інде пари...

Вже недалеко від надморського бульвару натрапляю на окрему виставу й продаж цих виробів. Заходжу, оглядаю, милуюся й остаточно таки купую дрібничку для малого Петруся в Царгороді.

І ще одна затримка: крамниця з квітами. Які б не були гарні пільні, степові квіти, але ж годі опертися чарові чудових гвоздиків, тубероз, гортенсій, рож... Це своєрідні чари великого міста, яким з розкішшю віддаюся по конечній втечі з села...

Й тільки всього? — спитаєш. Покищо так. Може тут є музеї, може бібліотека, читальня, оці найбільші примани й цінності більшого міста, але.. в порівнанні до моря, до так

близької подорожі до Царгороду просто не цікавлюсь тими справами. Може пізніше, як повернуся з Царгороду. Тепер якнайскоріше над море.

Запахли в надвечірньому холоді свіжо зрошені водою кущі, квіти. Зпоміж дерев саду виглянуло море. Темно-голуба, безкрая скатерть, закидана білим квіттям. Сильніше забилося серце. Хочеться зійти до нього, але тут не село! Спершу — терасувато опускається сад (багато пахучого квіття, кущів); далі — широка алєя з лавочками при краю й грубе обмурування Море щойно за ним глибоко вдолині. Крім муру, здержують розгін води ще й величезні сірі, зелені від вогкости камені.

Море здається ображене таким недовірям. Лютиться, піниться, високо стріляє міліярдами дрібних білих крапочок. Іноді дістається аж на мур, забризкує очі тим, що безпечно приглядаються його герцям.

Гарно!

Пахне море, але пахнуть і квіти з саду. Грає хвиля, але долітає з тераси касина й відгомін циганської музики. Заблисли, зірки заясніли й вогники надбережних ліхтарень, вікон касина й довгі світляні намиста порту й численних пароплавів.

Природа й культура — це теж неабиякі враження..

Увечері на пароплаві.

...Нарешті підняли місток, витягнули якір. Пароплав злегка здригнувся, відплили. Втікає від нас засипаний світлом беріг. Чимраз рідші, чимраз слабші світелка. Блимнуло ще там і тут, як загублена серед темряви золота зірочка, й погасло.

Гасне в душі й той неприємний спогад передвідїздових клопотів, метушні, вистоювання в черзі перед віконцями урядовців. За цей спокій за цю тиху ніч серед моря можна багато простити.

Віє прохолодний вітер. Охолоджує не тільки тіло, але й душу. Помалу все в ній успокоюється, улягає, вертається на своє місце. Без огляду на біганину й шум подорожніх, що кругом мене, чуюся самітною й добре з тим, спокійно...

Це правдива плавба в незнане. Не видно перед нами не то шляху, але й обрію. Пароплав здається світляним мячиком, що його загубило Боже дитятко, й він тепер гойдається по смоляних водах без жадної ціли. Високо над нами на невидних ниточках звисають блискучі цяпочки — зірочки. Тонісінькими срібними сверликами намагаються пробитися крізь живу млисту чорняву, дістатися ген глибоко аж до дна моря...

— Маєте місце в каюті, чи ночуєте на чердаку? — будить нараз з задуми голос біло одягненої штюардеси.

— Маю...

— То відшукайте й займіть його... Котре число? Туди, туди наліво, східцями вдолину...

Віднайшла, лишила валізку, але не осталася в душній каюті. Ще раз виходжу на чердак. Він тепер представляє цілий табор. Велика частина подорожніх ночує таки тут.

Трохи їм завидую: таки краще й практичніше зробили, що вибрали нічліг на вільнім повітрі. Тільки ж... для того, щоб заночувати хоч би одну нічку на дворі, треба було взяти бодай малу подушечку та плєда, а я так не люблю возитися з клунками.

Знаєш що? На цьому пароплаві їдуть теж наші свояки — п. п. К, зо Львова, наш знайомий стрілецький лікар др. В. з родиною з Станиславова. Стрінулася з ними аж на двірці в пристані. Але дороги наші в Царгороді розійдуться знову. Вони їдуть з прогулькою „Орбіса", а я не хотіла втратити свободи рухів і виреклася тої вигоди, яку дає така зорганізована їзда.

Правда, там постійно хтось за нас думає, рішає, клопочеться всіма нашими земними справами. Але за цю всю вигоду людина платить своєю свободою, перемінюється в клуночок, наданий на почті. Не сміє ані на крок відкотитися від товариства; мусить іти наперед наміченою дорогою, мусить дивитися на те, що хтось признає за найцікавіше, й не довше, як це той „хтось" вирішить за відповідне.

Волію йти своєю дорогою, зазнавати хоч би й не дуже приємних несподіванок, але дійсно несподіванок. Волію на власну руку вишукувати наперед намічені собі цікаві місця, спокійно приглядатися життю, людям.

Тільки одне мене трошки бентежить. Звичайно їду добре підготована. Буває хоч трошки присвоєна чужа мова, добре перестудійована історія, мапи, пляни; знаю, що там найцікавіше, де його шукати. А тут, — в Констанці не могла найти ні турецького словника, ні якогось „провідника". Не мала нагоди хоч би переглянути якоїсь поважнішої нової публікації про Туреччину. Навіть з літератури турецької не знаю нічого більше, крім „В огні" Галіди Едіб.

Це трошки непокоїть, але нема ради. Зате в мене тепер є те, чого не бувало деінде — є знайомі. Правда, не особисто ще, але давні добрі приятелі й співробітники „Жіночої Долі" п. сотник Микола й п. Катерина Забєлли. Отже вмілого проводу не забракне. А історія? Хіба ж вона не виписана в душі кожного українця вогняними літерами? За неї ж наші кобзарі складали свої глибоко-поетичні думи; її переказав нам Т. Шевченко в „Гамалії", „Невольнику", тощо. В душі українця Туреччина — це козаки, приковані до галєр; це — славний козак Байда, повішений в Царгороді за ребро. Турки — це ті, що враз із татарами руйнували наші землі, брали жіноцтво в ясир. Це ті, що видумали найнікчемнішу на світі річ: виховували християнські діти на яничарів, робили з них найгірших ворогів своїх батьків, батьківщини, своїх предків. Для тої бісурменської Туреччини, з якою ввесь християнський світ боров-

ся цілими століттями, від віків ми чуємо не тільки ненависть, але й погорду. Для неї не було в нас співчуття тоді, коли крок за кроком меркла її слава й сила; коли хилилася щораз нижче, аж дійшла, здавалося, до найбільшого упадку. Не було в нас ні краплини співчуття тоді, коли по світовій війні переможні держави вже паювали її між себе, коли ділили шкуру на живому ведмеді. Це все таке природне, виссане з матернім молоком.

Але ось тепер, по війні, стає перед очима побіч тої давньої, зненавидженої Туреччини — інша, нова, цікавіша, але й незрозуміла...

Там, на тій землі, сталося чудо. Зявився народній герой — і в завмерлу, зледащілу, здавалось, спорохнявілу націю вдмухнув нового, живого духа. Перемінив здеморалізованих турків у героїв. Не тільки молоді мужчини, але й жінки, діти, старі діди та опришки на його поклик вхопилися за зброю і з гаслом „Туреччина для турків" пішли на видиму смерть, на одчайдушний бій проти окупантів. Та ще й прийшлося воювати не тільки з чужими наїзниками, але й з власними маловірами, зрадниками, боягузами, рабами.

Кемаль паша всупереч усім розумовим обчисленням, передбачуванням, на диво всьому світові не тільки звільнив корінно турецькі землі від ворога, але дав туркам силу втримати здобуте добро, пробудив їх до нового, зовсім іншого життя...

От що захитало в мені вроджену ненависть до турків.

В моїй душі борються тепер два суперечні почування: давня нехіть, упередження й нова цікавість, подив, а то й... зависть. Так,

завистъ, бо ж серед кільканадцять мільйонів турецького народу знайшовся вожд-герой, що, як Мойсей, вивів його з неволі, пробудив з обмертвіння й повів до нового життя. А зробив це саме тоді, коли в нас, між сорок мільйонами геройських козацьких нащадків не було такого, що збудив би приспану неволею силу, волю народу. Дав міць втримати, закріпити здобуту вже волю.

Ось чому побіч давніх історичних спогадів, що їх хочу відшукати на турецькій землі, цікавить мене й новітня, сьогоднішня Туреччина. Хочу побачити її. Хочу підглянути, як на давніх руїнах виростає нова Кемалева держава. Чи могла б мені в цьому помогти збірна, на одну міру скроєна шабльонова прогулька?

Ні. Задля цього куди цінніша буде поміч людей, що мешкають у Туреччині коло 20 років, що бачили ті нечувані переміни власними очима.

Ось чого я хочу від цієї моєї їзди.

Скільки дасться це осягнути в такому короткому часі, що його маю до розпорядимости, — побачимо. Тимчасом треба спочити...

На пароплаві

На пароплаві ранком.

...„Ми серед моря.

Ти переїздив кілька разів океан, то знаєш те могутнє, пянке своєю дивною красою почування, коли в ясну, погідну днину знайдешся посеред моря. Ні знаку землі, ні знаку берега. Ні пташки, ні комашки в воздусі. Відсуваєшся від людей, хочеш бути сам-на-сам з морем.

Здається, що малою комашкою даєш себе уносити на відірваному від дерева листочкові.

Куди?

Не питаєш і не хочеш знати. Хочеться плисти безконечно в безконечність...

Ні... Справді нема нічого кращого, як така плавба по незмірній голубій безодні, під бездонною кришталевою шафіровою банею неба. Ні хмарочки, тільки ясне непритьмарене земним порохом, блискуче сонце. Але його жари не відчуваєш, бо безнастанно холодить лагідний розкішний подих вітру.

Не думаєш ні про що. Вистачає дивитися на оцю довгу білу дорогу, що її лишає за собою наш пароплав. Вистачає бачити, як нарешті й вона розпливається в прозорій живій синяві, посипаній золотими соняшними листочками.

Якщо їдемо так кілька днів, то освоюємося і з цею красою. Навіть вона буденіє. Але я в своїй сьогорічній мандрівці маю щастя. Ніде не затримуюся задовго. Їду все далі й далі. Може тому все здається мені таке особливо свіже, гарне, цікаве.

Ось і тут. Стою спершись на поруччя, наче загіпнотизована цією безкраєю синявою. Думки без контролі полетіли десь світами. Так добре без них. Легко, свобідно. Не чуєш тягару життя; не чуєш важких ланців, якими життя привязує до себе людину... Чому не можна плисти так довго-довго, вічно? Чому й тепер десь за плечима вже падає необачне слово, від якого тріскає оця миляна банька, що її снувалося.

— Дивіть, дивіть... там далеко видно вже землю!..

Відриваюся від мрій — повертаюся до життя. Що? Де? Ох, так... Ця тоненька ниточка, що відрізала синяву неба від синяви води — це вже береги.

Вмить вертається свідомість: що ж це? Я й не помітила, що ми вже на давньому козацькому шляху? Таж це ось тут, на цих водах колись боролися запоріжці з грізними морськими хвилями. Може якраз тут, під нами спочиває не одна козацька чайка, затоплена бурею, чи ворогами? Мимохіть напружую зір: чи не замаячіє в глибині її марево? Може колись ще добудемо її наверх і почорнілу від купелі, що тривала сотні літ, помістимо в музеї, так як норвежці примістили вийняті з води чайки вікінгів?

Тимчасом береги щораз виразніші. Ниточка переходить у поясок, прибирає подобу землі. Вже видно, як зеленіють хвилясті гор-

би. По обох сторонах. Зпосеред ясної зелені вистрілюють у небо кипариси, віночком вються села, містечка. Видно рівночасно Европу й Малу Азію. Пропала самота. Це ж світовий шлях. Минаються пароплави під ріжними прапорами; ластівочками вються малі судна, моторівки.

Українці якось мимохіть збираються в купку. Напружуємо зір. Підносимо до очей далекогляди. Десь тут на найвужчій частині Босфору має бути те місце, де турки розтягали під водою грубі ланці. Не одне козацьке судно на цьому стрималося, а то й розбилося.

Так, то тут. На европейському березі видніються почорнілі руїни замку-твердині Румелі-Гісар, на берегах Азії — Анадолю-Гісар

Затримуємося довгі хвилини. Нашого пароплава має ввести до порту турецьке судно.

Вінок сіл, містечок щораз виразніший, а нарешті зарисовується згористо розложений чудовий Царгород Ясна зелень садів. Ліс чорних кипарисів. Білі будівлі одні понад одні. Серед них пнуться вгору гострі мінарети. Велика срібноверха св. Софія. Пізнаю її з образків.

— А це по другому боці? — питаю сусідів.

— Це Скутарі, — пояснюють ті, що знають околиці.

Там перш за все впадає в очі й записується в памяті дуже чітко величезна довга біла будівля простого, давнього вигляду. Певно казарми.

Що ближче до пристані, то густіше пароплавів, суден, вітрильників, моторівок.

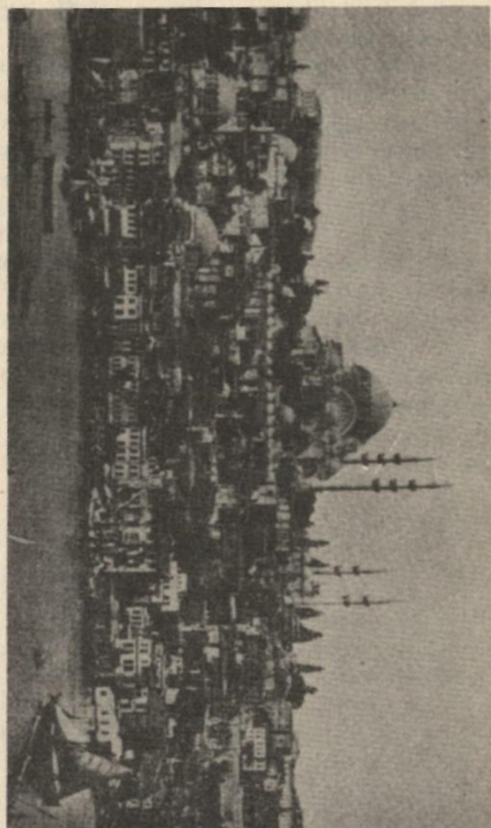
82

Всі ладяться висідати. Прогульковці, а між ними й українське товариство, збираються разом. Всіх ждатиме хтось на березі. А мене? Аж тепер, коли вже стою при борті з валізочкою в руках, коли юрба народу, що на березі жде пароплава, стає щораз виразніша, приходить мені на думку: ану ж панство Забєлли не дістали мойого повідомлення? Ану ж їх нема в цю пору в Царгороді? Що тоді? Не знаю ні слова по турецьки. Хоч як вигрібую в памяті все, що там „з туреччини" могло заховатися, але крім кісмету, фезу, кумису, Аллаха, направду нічого не знаходжу.

Здалека зачинаю вимахувати „Ділом" — це умовлений мною знак. На решту вже не звертаю ніякої уваги. Аж тут далеко серед густої юрби підноситься вверх рука й вітає так, як і моя, з часописом у руках.

Отже є! Все гаразд! Чи ж це не щира правда, що не маю „пеха"?

ЦАРГОРОД

Цариград

Першої днини в Царгороді.

...Скільки цікавих, нових вражінь, аж не знаю, як тобі це описати. Всього та ще й точно напевно не вдасться передати, але спробую накреслити хоч цікавіше.

Насамперед деяке розчарування: в порті, крім хоруговок з півмісяцем і зіркою, не бачу нічого турецького. Тому ледве зійшла, стискаючи сердечно руку панові сотникові, зразу прошу:

— Покажіть мені, пане сотнику, ваших турків.

Всміхається.

— Маєте їх скрізь. І ці носії з клунками, й дами біля них, і ці всі урядовці, що он за столами з паперами, й більша частина публіки, це все турки.

— Але ж я хочу „правдивих" турків у широких червоних шараварах, а принаймні в фезах на голові, таких, як бачила в Констанці.

— В тім то річ, що таких турків найдете ще скрізь по світі: в Констанці і в Парижі, а не знайдете тут, у Туреччині.

Слова свої кінчив сотник уже в авті. Шофер, гарний, смуглявий панок, усміхнувся хитро. Може розумів, що говоримо; як ні, то догадувався, про що мова. Ці великосвітові візники, шофери, це дуже догадливий народ.

Ідемо зовсім европейськими вулицями. Звичайний портовий квартал. Магазини, склади, ресторани, каварні, робітничі доми. Далі вулиці щораз ширші. Камениці щораз гарніші, вищі. Вкінці пишна, великоміська повна життя й багатства дільниця.

— Гарний Царгород? — питає пан сотник, цікавий моїх вражінь.

— Гарний, — кажу — але ж це не Царгород, а Відень, Париж, Брюксель.

— Що ж хочете? В цім то й штука, щоб зробити Відень, чи Париж із того, де перед несповна двадцяти роками були ями, сміття, деревляні хати, де цілими отарами волочилися коти й пси.

А, це дійсно цікаве. Тепер уже іншими очима дивлюся на оцю всю Европу, вичаровану Кемалем Пашею...

З широкої „паризької" вулиці скрут убік у темнішу, вужчу. Ще один закрут, вуличка ще вужча. Авто затримується перед високою старою каменицею.

— Ми вдома, — каже пан сотник: — Ми в дільниці Бейоглу, себто в Перу, що ви його все пишете на нашій адресі.

Добре панові сотникові казати „вдома" на порозі чотириповерхової камениці, коли те його мешкання аж на третьому поверсі. Перед нами безліч сходів високих, крутих, що в'ються так стрімко, завертають так круто, що кілька разів мало не влетіла просто в чиїсь відчинені двері. Пан сотник додав відваги:

— Ще тільки один поверх.

Вже хапаю за клямку.

— Е ні, стривайте, ще один закрут, вже останній.

Нарешті вже справді кінець. В гостинно розчинених дверях пані Катерина, дружина сотникова, й цікавий на далеку тітку Петрусь-Кукуська (так представив мені пан сотник свого пятилітнього синка).

Тут для мене вигідна окрема кімнатка, свіжа вода. Велетенський виноград, рожеві пахучі броскви, солодкі просто з дерева фіґи (звідки пані Катерина знає, що я так люблю ці овочі?). Ще й правдивий український обід, з турецькими солодощами: тісточками в сиропі. Їм і думаю: як то добре, що не бачить цього наш доктор. Зрештою успокоюю себе: лікарі, як священики: дають своїм пацієнтам диспензи на дорогу... і тому цим останнім то не шкодить ні на тілі, ні на душі.

Після обіду й першої поспішної виміни думок стає питання: що далі?

Мої милі господарі радять спочинок, але я й слухати про це не хочу.

— Ходім шукати турків, правдивих турків, себто селян, народу.

Гм, а ми вам уложили звичайний туристичний плян: музеї, мавзолеї мечети, сади.

— Прекрасно, але тільки те, де можна побачити побут, звичаї, чи що найцікавіше з минувшини, та що й те, що хоч трошки лучиться з нашою історією, а решта само живе життя нинішньої Туреччини.

— В такому разі треба буде поробити великі зміни в нашій „триднівці". Це зробимо увечері, але чим заповнити таки зараз цих кілька годин?

Пані Катерина скоро знайшла знаменитий вихід.

— Сьогодні вівторок, недалеко маємо тижневий торг, Сходяться турки на базар не

Новітні туркені

тільки з міст, але й сіл. Йдемо туди. „Панонове” лишаються на господарстві вдома. Як будуть чемні, увечері візьмемо їх до каварні.

Сотник сміється.

— Бачите, якої войовничости набралася жінка від еманципованих туркень? Чоловіків не пускають до каварень, а самі йдуть.

Збігаємо майже стрімголов сходами, на які перед годиною я ледве видрапалася. То тут, то там відчиняються двері. Цікаві сусідки московки, грекині заглядають на чужого гостя.

— Може б взяти авто, — раджу пані Катерині, — шкода часу йти далеко пішки.

— Але ж це зовсім не так далеко, як ви думаєте... а при цьому там не тільки не проїде авто, а й звичайний візок, запряжений конякою.

За кілька хвилин ми знову на „паризькій” вулиці. Вона ще більш оживлена, як у полудне. Елєгантна великоміська публіка, пливе помалу безшумно лагідною, мінливою струєю. Спішу, не оглядаючись на неї.

— Вас не цікавлять модерні туркені? — питає пані Катерина: — Ось дивіться, яка гарна оця невеличка чорнява дама, з чорними оксамітовими очима. І ця в модерному, відсуненому далеко від чола капелюшкові... (я завважила, що модерні туркені особливо люблять відслонювати чоло. Може тому, що сотні літ мусіли його під заслоною ховати?).

— А оця чорна з видатним носом? — пробую вгадувати.

— Ні, це вірменка.

— А ця в білому, з рівненьким тонким носиком?

— Це грекиня.

— Он тамта ніжна синьоока білявка в голубих шовках з біловолосою дівчинкою, це моя добра знайома турецька дама.

Дійсно, пані здоровляться. А я дивуюся: хіба волосся фарбоване? Чейже нема русявих турків!

— Отже є. Побачите їх і серед сільського народу. Але зверніть теж увагу: майже всі туркені дійсно гарні. Невеличкі, гарно збудовані, гарно тримаються, черти обличчя правильні. Особливо гарні в них очі.

Тільки що починаю набирати вправи в розпізнаванні, котра з елєгантних, гарних пань туркеня, як пані Катерина командує:

— Звернім у вуличку наліво.

Майже зразу зникає ціла пишнота. Вулиця вузька, подібна до тої, де мешкають панство Забєлли. Щораз то вліво, то вправо — і зараз за плечима пишно вбраної „Европи" вулиці сходу, що спускаються все вниз та вниз. Вони стають справді нездібні не то до автової, а до возової комунікації. Не так вузькі, як нерівні, вибоїсті, з ямами, з східцями з каміння, то боками, то таки серед дороги. Ввесь рух відбувається пішо, або на конях, ослах, мулах. Голосно стукотять коні підковами, зручно оминають ями, поруччя, каміння. Нагадуються мені наші коники в горах, що так зручно несли нас „гребенем" на Брустури, або на Буковець, на Снідавку. І тут і там обючені вони всяким добром. Зеленіє, визирає з глибоких кошів, приміщених по обох сторонах, городовина. З інших — овочі, червоні помідори. З пачечок, оббитих в середині бляхою, бічними дверцятками виймають хліб, булки. І баньки з набілом теж подзвонюють зтиха на хребті мула. Крамарі на ввесь голос викрикують про свій крам. Високо, в поверхових домах відкриваються вікна, на шнуроч-

ку вдолину спускається кошичок. Зачинаються голосні на всю вулицю торги.

Але це ще нічого. Пані Катерина каже, що ще в 1920 р., як вони приїхали в Стамбул, таким робом не тільки купці, а й поліція й уся „влада" полагоджувала свої урядові справи. Викликали, оголошували всякі розпорядки. При битті в барабани заповідали бранку. Нічні сторожі в високих смушевих шапках, ходили цілу ніч, стукали галябардами до каміння, перекликалися, як у нас ще декуди нічні сторожі біля церкви на селі, Якщо вночі де вибухала пожежа, хоч би на кільканадцять кільометрів задалеко, або й за водою у Скутарі, зчиняли такий крик, що всі вікна відчинялися, сусіди заводили з сусідами довгі на всякі теми балачки. Цей неспокій, і вдень і вночі, довгі часи дошкульно давався в знаки моїм знайомим в початках їхнього побуту в Царгороді. А потім?

Потім привикли.

Чим нижче сходимо, тим хатки нужденніші. Низькі, а біля них зараз високі, по більшій частині старі, з почорнілого дерева, з дверми без клямок, (щоб не ввійшов у хату непрошений гість) і майже всі ще з закратованими густою деревляною решіткою вікнами. Цікаво, що хоч відкрилися замкнені від віків двері турецьких домів, хоч опали з жіночих облич заслони, хоч опорожнилися по гаремах кімнати, осталися нікому не потрібні крати в вікнах.

Замість елєгантних капелюшкових дам, на вулиці жіноцтво в скромненькій міщанській одежі. Найбільше жінок від стіп до голови в чорному одягові. Не то сукня, не то плащ. Це є загально народній одяг, що його

туркені нижчих верств накидають поверх домашньої сукні (перше поверх широких шараварів). Давно на голові спускалася від того одягу на обличчя чорна заслона, „пече", сьогодні її або зовсім відкинули або закидають на зад голови. Шкода, що не взяла я з собою свого фотографічного апаратика. Була б післала тобі знимки, зроблю це завтра.

В часі цілої нашої дво-три годинної прогульки цими завулками ми побачили всього одну жінку із спущеним на обличчя „пече". Це, як каже пані Катерина, велика рідкість. Це ж строго заказано закривати обличчя. Тільки для сільських жінок здалека ще часами поліція вдає, що не добачила.

Заглядаємо в крамики, що тягнуться рядочком попри вулицю. Властиво заглядати нема чого. Крамар майже все, що має, виложив на лавочку на вулицю. Може з лінивства? Тоді ж не треба з гостем багато балакати. Сидить собі такий турчище, підібгавши ноги під себе, байдуже дивиться, як хтось затримується, як вишукує собі сам, чого йому треба.

Вкінці сходимо на сам базар. Тут уже неперервна вистава всього краму на лавочках. Багато всіляких одягів, білизни, хусточок, матраціків із вати для немовлят, черевиків, патинків, всілякої посудини, риб, насіння, споживчих товарів, гори городовини, овочів, словом — всячини. Купці переважно мужчини, покупці найбільше жінки з дітьми. Є тут цукорні, ресторанчики, що кілька кроків каварні. Крізь великі вікна бачиться турків з штудерними файками, найчастіше зайнятих грою в кості.

Туркені

— Ось так, як бачите, — каже пані Катерина, — турок потрапить пересидіти цілу днину. Давно то нічого. Жінка зпоза закратованого вікна терпеливо виглядала свого пана. Тепер не це. Жіноцтво на таке марнування часу і грошей обурюється. Не одному колишньому „панові" й обірветься від еманципованої жінки. Кемаль Паша в цьому тримає сторону жінок. Є проєкт покасувати частину незчисленних турецьких каварень.

Поміж ярмарковою юрбою визначаються малі 10-12 літні хлопчики особливо пишно одягнені. Біла одежа, поясок з блискучою клямрою, широка голуба стрічка через рамя, кругла голуба золотом шита шапочка.

— Це хлопчики, що сьогодні перейшли релігійну церемонію „обрізання", — обяснює пані Катерина. — Тут вдолині є місце, призначене до цього. Будемо йти попри нього, то й побачимо. Такі хлопчики на день-два, стають героями дня. Їх одягають у такий спеціяльний одяг, в святочну шапочку, що зветься „сюнет такеси", в широку стрічку „курделю", купують забавки; головним подарунком рахується золота ліра, яку потім пришивається до розетки, пришитої до голубої стрічки, а то й перші правдиві годинники; годують ласощами, фотографують. Справді бачимо вуличного фотографа, що якраз робить знимку з такого малого героя. Мама його з великою радістю дає нам світлину свого малого сина. Вона страшенно рада й горда, як пані Катерина сказала їй, що син її буде на образку в газеті.

Вдолині, вже завертаючи додому, натрапляємо на цю ритуальну площу. Вона обгороджена відпадками бляхи, дроту, незаме-

Малий турок

тена й через те дуже подобає на смітник. В однім кутку щось на подобу примітивного престола. Там мула сповняє свою церемонію. Асистують при цьому батьки. Хлопці підчас ритуала в довгих білих сорочках; криклива орхестра цілий час грає з усіх сил, щоб заглушити крик дітей. Після ритуалу вдома чекає хлопців багато гостей. Свято триває 2-3 дні, залежно від засобів батьків.

Тепер на цій площі замість людей походжають пси, коти.

— Звідки їх тут стільки береться? — питаю пані Катерини — Чим бідніша, вужча вуличка, тим більше тих нужденних „приятелів людини".

— Ні псів, ні котів турецька релігія не дозволяє убивати. Можете собі уявити, що тут діялося до Кемаля Паші.

— Та хіба ж його реформи торкаються й псів та котів?

— Авжеж „танзимат" реформа мусіла обняти й їх. Зрештою Кемаль Паша не зважився змінити цього давнього святого звичаю. Ні. Тільки час до часу уладжують облаву на бездомні пси й вивозять на безлюдний острів. Тисячі їх там опинилося. Що з ними там діється, це турків вже не торкається, добре, що ніхто їх не вбиває. Із котами теж діються таємні містерії. Недавно виловили кільканадцять тисяч котів, що з ними зробили, де вони поділися, не знати. Це вже гріх уряду, а не жадного правовірного турка...

Щоб не вертатися з ярмарку з порожніми руками, купуємо невибагливі чітки. Ще й хусточку селянську турецьку (до речі, наші куди гарніші), що її дають, як серветку, на стіл, або шиють подушку на отоману.

Вкінці вертаємося додому. Важко було сходити по камяних сходах вдолину, а ще важче тими вуличками драпатись вгору. Ми вибрали інший шлях, але цей показався чи не гірший від першого. Пані Катерині добре. Звикла, а при цьому легка, як пташка. Зате мене добре піт обілляв, заки дісталася до „Европи". Та все ж таки я дуже рада з тої нашої першої турецької виправи!

Родина сотника Забілли

Увечері в каварні.

...Хоч помучені, то ледве причепурившись забираємо з панею Катериною наших „чемних панів” і виходимо.

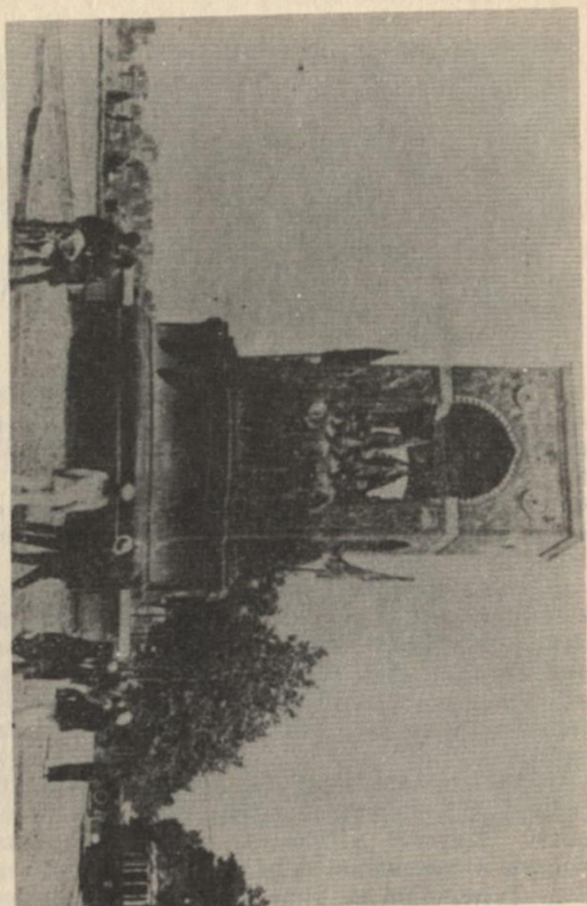
Куди?

Передусім на площу з памятником Республіки. Це ж гордощі нинішнього Царгороду. І справді. Мало де можна бачити щось подібно гарне. Трохи нагадалась мені площа в Едінбургу з памятником Вальтер Скота. Ти памятаєш її, як ходили разом перед кількома роками, подивляли квітниковий соняшний годинник?

На перехресті кількох широких вулиць, в обрамованні високих модерних будівель, камениць, палат широчезна площа. Вінком дерева, прегарно підібрані й уложені квітники серед травників. А посередині незвичайно гарно обдуманий і виконаний монумент Республіки.

Чи справді Республіки, або як кажуть „свободи”? Радше Кемаля Паші. Він тут героєм. Викутий із бронзи, стоїть в героїчній поставі в окруженні турецьких вояків, народу.

Туреччина не знає монументу „незнаного героя”. Її герой живий, знаний. До нього з почестями йдуть представники чужих держав, скоро лиш ступлять на турецьку землю.

Пам'ятник Республіки

Йому в поклоні складають вони квіти, вінки. Якраз сьогодні є якийсь зїзд представників балканських країв (румунська делєгація в народніх одягах їхала враз із нами на цьому ж пароплаві). Всі представники передусім прийшли з поклоном і вінками під памятник Кемаля Паші. Оглядаємо ці архитвори городничого мистецтва.

— І ви кажете, — звертаюсь недовірливо в сторону панства Забєллів, — що тут ще по війні не було й сліду оцього всього?

— Так. Нікому й не снилося щось подібне. Оці широкі вулиці були подібні до тих якими ви сьогодні сходили з Катериною Василівною. Кругом замість цих палат, були турецькі деревляні доми, безліч крамничок, ресторанчиків, каварень. Площа служила молоді до забав, спортових змагань. Якщо відбувалися мячеві змагання між турками й греками, то треба було грачів розборонювати, щоб не побили себе...

Якої сили волі, не тільки гроша, треба було на те, щоб у розмірно короткому часі це все вичарувати. І то ще після такого упусту крови, якого дізнала Туреччина в своїх визвольних змаганнях...

— Але до речі: куди йдемо? — питає пан сотник: — Шукаємо десь у парадних каварнях балканських гостей, чи до турецької каварні в садку в Таксім Бахче?

— В Таксім, Таксім! — кличе Петрусь: — я вас туди поведу, тіточко!

Мені пояснюють, що Таксім-Бахче це сад, в якому є Петрусів дитячий садок. Там він щоднини бавиться з малими турченятами.

— Ну, то й слава Богу, — кажу, — а то я гадала, що тут такі великі „кавалєри” вже знають каварні.

Розуміється, йдемо до тої турецької каваренки, укритої в затишку посеред дерев. Вона на відкритому воздусі. Хоч народу багато, — тихо, наче в церкві. Безшелесно увихається з тацами прислуга, мовчки попиває публіка при біло накритих столиках свою чорну каву, їсть морозиво, тіста. Дехто розвине й розложить свою власну їду. Це нікому не шкодить.

На великій естраді проти входу музиканти виграють тужну, монотонну, протяжну мельодію. Перед веде флєт. На переді сцени сидить на кріслах кілька пань в скромних европейських суконках. Це співачки чекають своєї черги. Після сповнення точки одної, другої, третьої (всі так подібні до себе!) жадних оплесків, жадного вияву вражінь. Тихо. Аж тоді, коли одна з співачок в супроводі фортепяну відспівала подібну монотонну пісню, озвалися то з тої, то з другої сторони легенькі оплески.

— Це знана, улюблена й цінена співачка, — стиха інформує пані Катерина, — до певного ступеня стамбульська слава.

Ех, як не лицює цей европейський одяг так орхестри, як і співачок до турецької мельодії. Якщо співачка була б у національному одягові, з тамбуріном у руках, ілюструвала пісню відповідними рухами, — може бути й пісня зробила б свій ефект. А так, нічого особливого. Ні, це вже направду переборщення! Чи ж ніде в Царгороді, навіть на естраді, не побачу турків у народніх турецьких одягах?

Кемаль Паша

— Ніде, — каже пан сотник: — хіба що в кіні або театрі, як ідуть пєси з давнього турецького життя. Але цих мало. Та все ж треба розглянути, може щось знайдеться.

— Але чому аж так? Чому аж до цих останніх границь посунено реформи життя Туреччини?

— Кемаль Паша, — шепотом каже пан сотник, — був тої думки, що не змінить, не переродить душі народу, коли якнайрадикальніше не зірве з усім, що було давньою Туреччиною. Але так, щоб вона себе нічим не нагадувала. Давня минувшина замкнена в музеях, в гробівцях, мавзолеях, остаточно в театрах. Живої не подиблете ніде.

— Не можете собі уявити, — кінчить пан сотник нашу розмову вже в поворотній дорозі, — що тут діялось тоді, коли після звільнення Туреччини від окупантів прийшлося Кемалеві Паші звільняти народ від його закорінених від віків звичок, забобонів, від цілого давнього такого специяльного турецького східнього життя!

— Уявіть собі, що в Туреччині властиво не було рільництва (досі навіть під збіжжя копають землю рискалями), ані фабричного промислу. Майже не було жадних фабрик. Ані власної купецької торговлі. Все було в руках чужинців: вірмен, греків, жидів. Треба було вирвати турків з того самовбивчого життя, з тих гаремів, з того дармування, навіть зпід впливу мусулманського страшно відсталого духовенства. Коли так вдуматися добре, то справді треба було зачинати так, як зробив Кемаль Паша аж від реформи одягу. При европейському трибі життя, европейській господарці годі уявити собі турка

в широких шараварах, сапянових чобітках, в турецькому кафтані. Але не легко прийшла боротьба з цим усім. Тільки величезна повага, популярність, просто неприродний духовий вплив Кемаля Паші на маси міг переможно вийти з тої сміливої, вогненої проби. Але через фези мало-мало не прийшло до революції.

Остаточно турок всього вирікся, на все згодився. Скасування гаремів? Добре. Відчинення хатніх дверей, жінкам зняття заслон з облич, одна жінка? Га, що ж робити! Скинення пишних одягів, затягнення на себе фабричної тандити? Жаль. Але годі. Але фез? Він же майже зрісся з головою турка. Його не скидав він ні на дворі, ні в хаті. Зпід нього все видно було мужеське відкрите чоло! І скинути той фез? Натягнути по самі брови кріслатого капелюха? Ні. Це сором. Це ганьба. Роблено всі спроби, щоб врятувати цю народню традицію. Були спроби опору, бунту. Ніщо не помогло. Зникли фабрики фезів. Пішли на загладу всі запаси.

— А звідки взяли зразу так багато капелюхів?

— Звідки? З світу. До порту Золотого Рогу причалювали цілі пароплави, повні заграничних капелюхів. Але й це не помогло. Раз-у-раз показувалися ще червоні фези. Тоді пішла в рух поліція. До звичайного узброєння додано нову зброю: ножиці. Побачить представник влади на голові фез, — ану з ним! Зніме з голови, перетне ножицями на половину й кине. Вкінці, як бачите, таки фез програв баталію. Затріюмфували цілком капелюхи.

А одначе... шкода. Багато стратила тим Туреччина на романтичності...

— Годі, роки романтизму минули. Хто хоче жити, мусить брати життя реально, без синтименталізму...

Царгород, 28 серпня.

...З першим промінчиком сонця, що заглянув до моєї спальні, тихесенько відкрилися двері, показалася й зараз же зникла голівка малого Петруся.

— Не спить! Мамо, тітка вже не спить, — чую його радісний голос у другій кімнаті.

Слідом за тим пані Катерина з ласкавим словом:

— Добре спали? Не збудили вас передчасно оці торговці внизу?

— Добре, що збудили... Хто ж це бачив спати у днину та ще й на турецькій землі?..

— Так одягайтеся. Підемо холодком до турецького села між садочки, городи... Обід у турецькому ресторані. Умовились з нашими „мужчинами". Після обіду керму провідника перебере вже сотник...

Обхляпую себе наскоро водою й надягаю свою поліську полотнянку. (До-речі, тут найкраще переконалася, що наше сільське полотно куди краще холодить і хоронить від жари, як тандитні фабричні маркізети, батисти).

На дворі було ясно, соняшно. Весело. О, сонце знаменитий лікар не тільки на недуги тіла, але й духа. Під його промінням гинуть бацилі не тільки сухіт, тифу, холєри, але й песимізму, смутку, зневіри. В цьому соняшному

прохолодному ранкові все здавалось нам якоюсь весільною музикою. Весело дзвонили підківки коників, мулів. Чарівними пушками Пандори здавались на їх хребтах коші з квіттям, городовиною, овочами. Танковими вихилясами високо вгору підіймаються на шнурочках кошички господинь, навантажені всім добром. А які смішні видались мені ці покірні ослики. Ступають з похнюпленими головами, видимо засоромлені тим, що на їх хребтах коші навантажені не принадною крамщиною, а... вуличним сміттям.

Чим далі від центра, тим далі від збитого міського масиву відкочуються малі хатки. Потопають у зелені, наче мячики, кинені дитиною до городу.

Заглядаємо на подвіря, в городи. Пані Катерина здоровить туркень. Заходить у розмови. Знад грядок підносяться схилені голови. Господині веселі, приязні, усміхаються до нас, запрошують зайти.

— Чи це все ваші знайомі? — питаю пані Катерини.

— Але ж де! Туркені всі такі привітні...

А які цікаві їх городи! На одних грядках приском горять помідори, турецький перець; рожами розцвіли каляфіори; поважно розляглися великі гарбузи; золотим дощем кануть з тичок фасолі. На других — всяка городовина ще тільки що підростає, вяжеться в пупляшки, ледве зачинає цвісти. На третіх — тільки що сходить морква, петрушка, росада.

— Як же це так? Все нараз? — дивуюся.

— А так, — каже пані Катерина, — тут так водиться. Впродовж цілого року росте... Одне збирають, а поки зберуть, вже поспіє

Одна з вуличок старого Царгороду

друге. Тимчасом садиться, сіється третє. І так безупину. Тільки таким чином турки можуть вижити з малого кусника землі.

Сонце зачинає припікати. Хочеться пити — але замість до криниці по воду, заходимо в перший ліпший садочок купити овочів. Памятаєш, як то ви, діти, влітку бігали в наш садок по яблучка, грушки? Але ми тут на це й не дивились. Тут абрикосами встелена мурава; під кожним деревом повні коші тільки що зібраних фіг. А виноград пнеться по парканцях, плотах, перекидається з одного боку вулиці на другий. Важкі китиці звисають просто над головою, мало не порвуть тонкі галузки. А в кожній ягоді певно ціла чарка солодкого соку. Розкіш!

— Десь тут повинна бути фабрика консервів, — нагадує пані Катерина. — Варто зайти... Це досить знана й розповсюднена фірма...

За запахом оцту натрапляємо справді на фірму **S. Osmani**. Тільки не уявляй собі, що це може щось таке, як пітсбурська фабрика **Heinza** з сотнями, а може й тисячами робітників, робітниць, з десятками кількаповерхових будівель і т. п. Це собі невеликі деревляні шопи, склади, магазини. В бюрі прийняла нас власниця — поважна сивоволоса туркеня. Молодий, гарний турок, мабуть її син, занятий відбором товару від доставців. Замість важити, зсипають городовину з кошів у деревляні клітки, щось наче невеликі кішниці на кукурудзу.

Господиня показала й власний город з чудовою городовиною. В посуху наводнюють його при допомозі колеса, як це роблять болгари, й тому тут усе таке гарне.

В напів відкритій будівлі безліч бочок, що в них кваситься всяка городовина. Переважно до цього вживається оцту — з того й той запах, що допровадив нас до фабрики.

Заглядали, куштували. Господиня зрадила пані Катерині й деякі секрети, завдяки яким краще консервується городовина.

Заходимо і в магазин, повний готових бляшаних пушок з чепурненькими кольоровими етикетами. Марка її — два бузьки, що стоять проти себе на болоті.

В дальшій нашій мандрівці натрапили на поверховий деревляний будиночок з великим написом над дверми. Це сільська, чи пак передміська народня школа.

Треба конечно поглянути, — прохаю паню Катерину.

— Добре... Але ж це вакації — не знати, чи знайдемо в ній бодай сторожа...

Пані Катерина застукала в двері. Є сторож... Але непривітно ледве відхилює двері: школа замкнена, ще не урядується.

— Знаємо, знаємо... тільки ця пані загранична журналістка й хотіла б оглянути хоч будинок... — каже пані Катерина турецькою мовою.

— А, то що інше...

Сторожеве наставлення вмить міняється, розсуваються стягнені сиві брови. Викликав хлопчика з ключами — відкриває перед нами клясу за клясою, роздягальню, салю, учительську і т. д. Це звичайна чотириклясівка. Все, подібно, як і в нас, розчислено на малі діти. Найцікавіша велика їдальня з довгими низькими столами, лавочками. Тут і вариться, чи пригрівається страву на простенькій турецькій кухонці, званій „мангал". Він усім турець-

ким господиням, що затримали народні звичаї, заступає і кухонку і грубку взимі. У багатших „мангал” гарно вироблений з блискучого металю; у бідніших, як тут, — із звичайної чорної бляхи на залізних ніжках.

— Ось тут, — показує пані Катерина, — насипається вугля, кладеться триніжок — (він спочивав на мангалі, обернений боком) — а на нього кавник чи горнець або й два зо стравами...

— І цього вистачає? — дивуюся.

— Авжеж... Юшку, городовину, каву на цьому можна зварити, а мясо (звичайно баранину) печеться на дротику над вуглям. Розуміється, в вищих сферах, в новітніх домах бувають уже наші домашні кухні й центральне огрівання. Але для правовірних турецьких родин, навіть багатих, „мангал” це традиційне родинне огнище, що коло нього скупчується родина...

Й ми посідали коло „мангалу” й випитували сторожа дещо про школу. Вчаться діти разом хлопці й дівчатка, всіх коло сотні.

— А кого більше в школі: хлопців чи дівчат?

— Тепер усюди дівчат більше... й учительок також більше, як учителів... Такі вже часи настали, — кінчить з легким зідханням...

Відпочили. Пані Катерина кладе триніжок знову боком, за що дістає гарний усміх признання від сторожа. Подякували за чемність (кількома дрібними монетами) й відходимо.

— Триніжка не вільно без вогню лишати настоячки, — пояснює за дверима школи пані Катерина: — бо тоді варив би собі їду чорт. На це турки дуже зважають... От бачили, яка то турецька школа. За рік-два й наш

Петрусь піде до такої — тому й ходить тепер до турецького передшкілля, щоб вивчитися їхньої мови. Він родився на турецькій землі й тому перші чотири роки мусить вчитися в турецькій школі. Пізніше може ходити до якої схочемо. Їх тут є досить у ріжних мовах: є й народні перші школи грецькі, вірменські, болгарські, німецькі, французькі, англійські й інші — але тільки для тих дітей, які не родилися в Туреччині, а батьки привезли їх вже з своєї батьківщини.

Завернули вгору. Незадовго вже час на наш обід з паном сотником і Петрусем. Треба було поспішати...

Туркеня

Царгород, 29 серпня.

...Бачиш, сину, як багато тут цікавих нових вражінь. Одної прогульки не в силі була списати в учорашньому листі.

На чім то я стала? А, правда... Із школи старались ми вже якнайкоротшими дорогами дістатися до міста, до пана сотника й Петруся. Поспішно перебігали вуличками, наче серед руїн. Щораз менше зелені, садочків; щораз рідші при дорозі величезні платани; щораз тісніше туляться до себе деревляні хати з закратованими вікнами. Непорушно висять металеві ручки на таємничих замкнених дверях. Ніхто не обертає закруткою дзвінка, уміщеного по другій стороні дверей.

Хоч цим вікнам і дверям можна тепер широко відкриватися, на вулицях мало кого видно. Тільки діти граються на ширших місцях враз із псами, котами.

Якраз з одної такої інтересної групки підбігла до нас гарненька, ясноволоса мала дівчинка.

— Ах, то ти, Периxан... Що ти тут робиш? — вітає малу пані Катерина: — Мама вдома?

— Вдома, вдома... Ходіть до нас! — і тягне пані Катерину за руку.

Подивились на годинник. Трохи пізно, але... хіба ж можна опертися маленькій Періхан, а ще більше моїй охоті побувати в турецькій хаті?

Пішли. На розі вулиці висока, вузька деревляна будівля; це — наша мета. Вузенькими деревляними східцями, що скриплять, тріщать під ногами, лíземо на поверх. Маленька побігла наперед, і нам назустріч вийшла вже господиня, теж гарна, ясноволося туркеня. На довгу нічну сорочку на-швидко накинута чорна, на ній „вихідна" народня одежа. Весело запрошує у свою невеличку хату.

Якби ти знав, як там чистенько, як поскладано все до ладу! Кругом попід стіни на підлозі низенькі отомани, накинені килимами. Нема стола, не завважала й крісел, тільки велика шафа. На прохання пані Катерини туркеня відкриває її. Чого там нема?! Одіж, білизна, постіль, на якій сплять, господарський посуд, столове начиння. Все тут поховане, Тепер розумію, чому в хаті такий милий лад, що зразу впадає в очі.

Розуміється, є й мангал. Господиня кинулася роздувати вугля — хоче варити каву. Ледве здержали. Замість кави попросили води. Подала нам у чистеньких кухликах, що їх попереду ще сполоскала кількома водами. Без огляду на полудневу просто незносну жароту, вода, що її налито з великої грубої глиняної амфори, була напрочуд смачна й холодна.

— Кімнатка справді мила, але чи не холодно тут узимі? Бо ось крізь шпари в стінах видно на-двір. Ага... правда, тут зими нема...

— Буває... хоч не довго, але буває... Два роки тому були морози й сніги в пояс зависоко.

— І витримують люди в таких кліточках, тільки при мангалах? — дивуюся.

— Що робити... мусять витримати... Хто не витримає, гине.

Оглядаємо ще мармуровий кран на воду (там навіть у виходках мармурові плити) й прощаємо нашу милу господиню й янголувату її донечку. (Чоловіка нема, на роботі).

— Вже справді пізно... Петрусь напевно нас нетерпеливо виглядає, — журиться пані Катерина: — Підемо направці через старий цвинтар...

(Він тут же, перед хатою).

Важко йти під гору без сліду тіни. З кипарисового ліску тільки пеньки; з мармурових памятників тільки відламки скочуються зпід ніг. Приходиться перескакувати через досить глибокі рови прірви.

Що це? — думаю: — Вже кілька разів з цим несподівано стрінулася.

— Це сліди недавнього землетрусу, — відгадує мої думки пані Катерина.

— Невжеж вам приходилось і це тут переходити?

— А так... Це дійсно страшне враження, як враз захитається з тобою хата, заворушиться, якби живе, все, що є в хаті... Ніщо тоді не важне, тільки б кудись втекти з життям, рятувати дитину... Але — як, куди, коли ціла земля колишеться, розпадається? А одначе для цих дільниць не так страшний землетрус, як вогонь. Захитається й завалиться отака деревляна забавка — зложать наново; але як запалиться в одній хаті, то враз стає в огні й попелі цілий квартал. Це справжні пекельні картини, що їх теж ми на власні очі бачили...

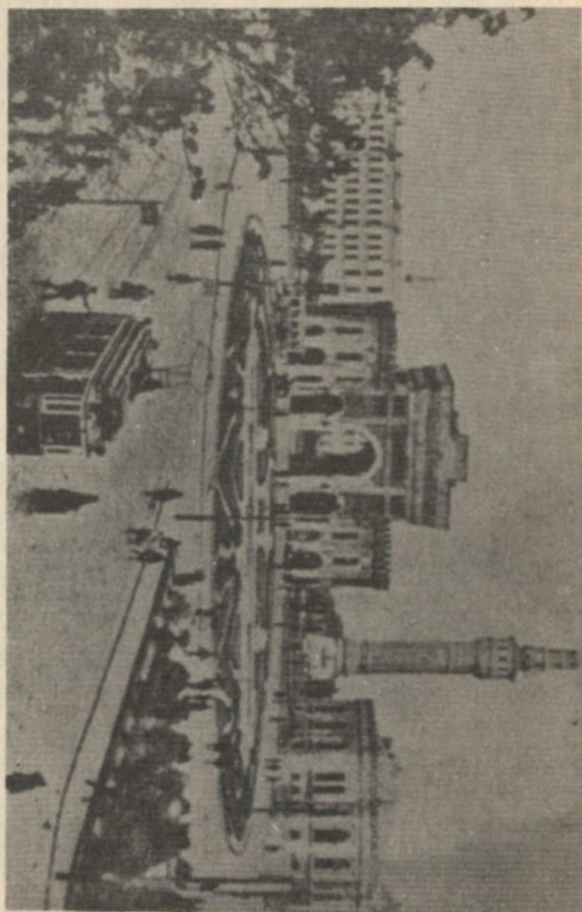
Криниця в Царгороді

В рестораникові, правдиво турецькому ресторанику, ждали на нас обидва панове Забєлли. Пан сотник бавився в господаря. Зайняв з Петрусем для нас вигідний столичок і мабуть за порадою свого сина замовив для нас стільки спеціяльно турецьких страв, що не поїли б їх ми й за кілька днів, а не то за кілька годин. Вибір страв тут не трудний: на кулінарному мистецтві не конче треба розумітися. Все тут вариться, смажиться, печеться на пічечках, подібних до мангалів, таки на очах публіки. Всіляка городовина кипить, смажиться на оливі. Лакоминки, холодні салатки, солодощі приготовані вже в порціях на тарілках. Посиляна на дротиках баранина присмажується при вуглях.

Не тільки Петрусеві, але й мені хотілось би всього покуштувати, та не зважаючи на наші вовчі апетити, таки дещо прийшлося залишити неторкненим.

— А тепер що? — питаю пана сотника, доїдаючи на закуску броскву: — Тепер уже на вас черга...

— Ну, я вже не поведу вас на смітники... Буде вже з вас того народнього фолькльору... Поглянете, як жили останні султани: підемо до Сераю...

Стамбул — університет на площі Баядерів

Того самого дня.

...Погрались трохи з Петрусем в султанському парку, а далі оставили його з матусею.

— Не забувайте, — каже пан сотник, — що на те, щоб тільки перейти крізь усі подвіря старого Сераю й хоч одним оком кинути на тих 350 кімнат, які там знаходяться, треба кілька годин...

— Але ж я не хочу всього переходити, все бачити. Виберім тільки щонайцікавіше: кімнати султанів, скарбець, гарем.

— Гм... побачимо... оскільки це можливо.

Зараз за брамою, за тим старезним підпертим історичним платаном — побачили, що зорієнтуватися в тім, де й чого шукати, не легко. Придверна сторожа й слухати не хоче наших бажань. Вказують на групу туристів з провідником: йдіть за ними, так за чергою перейдете подвіря одне, друге, третє й знайдете все, чого хотіли. Ні слова більше.

Перший відрух це бунт. Хто має право примушувати дивитись на те, чого не бажаю собі? Але скоро тільки ступила в ці лябіринти, то й сама не схотіла поминути чого-небудь, не кинути на все хоч би одним голодним вражінь поглядом.

Описати те, що бачила?

Ні, ти мабуть не жадаєш цього від мене й це було б неможливе. Хоч враження ще такі свіжі, як запах тільки що зірваної квітки, але й передати їх так само важко, як запах квітки.

Султанські палати перемінені в музей з невиданими в інших музеях скарбами. Як зачаровані, переходили ми з салі цілої сніжно-мармурової до райдужної майолікової, а далі з стінами з ніжно-голубої порцеляни, ще далі — золотистої з перловою масою.

Сипали іскрами безцінні клейноди султанських скарбів. Мінились, сяли в сонці кришталі, бронза, срібло, золото. Прийомні посольські, тронові салі, спальні, кабінети, купальні; кімнатка матері султана, уладжена по европейськи, з столом-бюрком. Мармурові крани не то в кожній кімнаті, а в деяких по дватри. Цього вимагає турецький ритуал, щоб мити руки по кільканадцять разів денно.

А бібліотеки! Скільки місця займають ці тисячі томів, ці прецінні рідкощі, що їх теж нараховується тисячі!

Голова крутилася. Здавалося переповнена враженнями вщерть — вже більше ніщо не зміститься. Аж тут кінчиться ряд кімнат; переходимо подвіря, виложене мозаїкою з блискучих камінчиків. Кругом легка зелень кущів, дерев, освіжливий запах квітів. А вдалені лагідна, спокійна, глибока синява Босфору, Марморного моря, веселого, розсміяного, як розкішна дитина, Золотого Рогу.

І враз минає перетома. Осідаються нагромаджені понад норму враження, що вже, здавалося, готові були виллятися, як піна з келіха, наповненого шумливим напоєм.

Довга притемнена ґалєрія, з високо осадженими, густо закратованими вікнами, веде в жіночу частину Сераю, в кімнати султанок, в гарем. Може треба б сказати: в **їх** гарем — бо ж властиво жіноцтво гарему — це були дами двору матері й жінок султанів. Без дозволу султанші не смів султан заходити в жіночу частину палати; так само зрештою, як без дозволу султана не заходили жінки і в його апартаменти. Це не виключає того, що султани радились на так своїх дружин, як матерів. Показують навіть віконце, крізь яке засягав порад матері останній замешкалий у цих палатах султан.

Гаремових кімнат безліч. Заходилося до них то вузькими крутими коридорами, то широкими кружґанками. Цілий лябіринт розкішних сальонів, тихих притемнених спалень з високими закратованими вікнами, мармурових купалень, оранжерій, водограїв.

Як хотілося ці розкішні порожні клітки переглянути — так що ж? Якраз вони замкнені. Якась будівляна перешкода — тільки чи справді? Люди шепчуть, що Кемаль Паша позамикав їх, як і інші речі з недавньої минувшини, через те, щоб туркам не завдавати надто жалю за тим, що минуло. Хто знає?

Розчарованих цією несподіванкою є багато: особливо пані не спішаться покидати кружґанків, гаремів, скрізь пливуть притишені розмови.

— Кажуть, з тамтого боку гаремових кімнат є глибоке провалля. Видно, не довіряли й закратованим вікнам...

— А ось тут близько кімнати старшини чорних евнухів.

— А самі евнухи?

— Кажуть, там за тим садочком в палатці під сімома луковими аркадами був цілий відділ цих чорних сторожів чеснот гаремових дам... Тепер це теж для публіки замкнене.

— А в цьому чорному на око бездонному ставочку, що так близько коло гарему, теж, кажуть, не одна траґедія мала своє закінчення...

— Але все ж таки цікаво, — мішаюся до розмови, — що сталося з тими всіма гаремовими дамами, як їх розпорошили Кемалеві реформи?

— Ох, їх, читала я, не було так багато; всього кілька соток. Стамбульські часописи в свойому часі дуже цим інтересувалися. Розсліджено, що більшість гаремових дам мала деякі дорогоцінності, які й стали їм у першому часі в пригоді. Пізніше майже всі підшукали собі працю — найбільше приймали посади господинь. Малолітні (було не мало нижче 16 літ) пішли до школи. Є між ними такі, що нині стали лікарками, адвокатками. Дехто заробляє танцями, співами. Розуміється, багато вийшло заміж, а інші вернулися до батьків.

Вже пізно. Час покидати цікавий старий Серай з усіма його леґендарними скарбами й казковою минувшиною.

На останку зайшли ще до церкви святої Ірини. Ця церковця теж належить до комплєксу палат Сераю. Це перша християнська святиня з часів Візантії. Сьогодні, наче на глум, обернена турками в воєнний музей. Цілі стіни вкриті зброєю; по кутках купи куль-стрілен, гармат; повно всяких воєнних трофеїв.

З дивним почуванням приглядались ми почорнілим грубезним ланцюгам, що то ко-

лись, розтягнені через Босфор, підступно загороджували дорогу нашим козакам. Сьогодні ланки їх завгрубшки руки, а довгі більш як на чверть метра, спочивають безсилі великою купою.

Правдивим острахом і обридженням проймали мене на галєрії манекіни природної величини, убрані в одяги „яничарів”. На головах старшин високі білі завої, фези, червоні наче кроваві однострої, закривлені шаблюки.

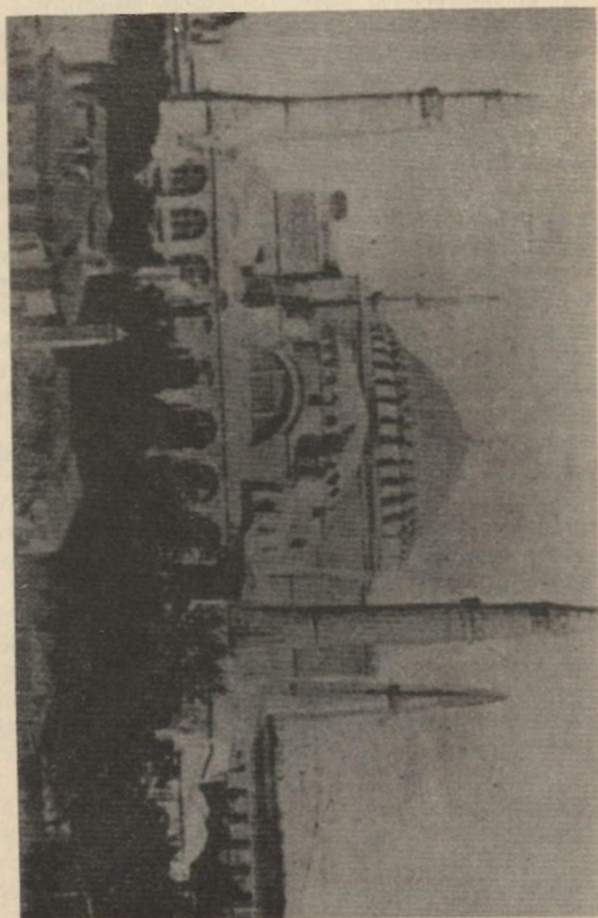
Бунтувалася душа: чому тут? Чому якраз в колишній християнській святині, наче на провокацію, стоять марева оцих християнських дітей, вихованих, як люті пси, в грішній ненависті до своєї віри, до батьків, до батьківщини?..

Пан сотник бачить оце моє схвилювання й обурення і приводить до рівноваги:

— А знаєте, що ховається он там, за тими розвішаними широко турецькими прапорами, на колюмнах коло бувших царських воріт?

— Що?

— Там серед орнаментів виразно можна побачити тризуби. Не дармо вони перетривали віки. Наша церква наказує мати віру в перемогу правди над брехнею, добра над злом. Треба про це памятати...

Свята Софія

Того самого дня.

...Зайдемо ще сьогодні до Святої Софії — ці слова пана сотника наче зелєктризували мене. Отже, подумала я, зараз сповниться те, чого так бажала. Побачу цю прастару християнську святиню, що фундаменти під її будову кладено ледве 325 літ по народженні Христа... Себто в тих часах, коли віра християнська була ще така нова, гаряча.

Говоримо про це з п. сотником, згадуємо, що Свята Софія горіла двічі і все із згарищ повставала, відроджувалась наново, ще краща, багатша, величавіша. Цісар Юстиніян, що в 532 році взявся до відбудови, а радше до будови нового храму на місці давнього, постановив, що буде він такий гарний і багатий, якого ніхто не бачив від Адама й Еви й не побачить більше ніколи.

І працювало над будовою цього Храму Божої Мудрости впродовж пятьох років десять тисяч найкращих робітників і мистців. Все дано їм до розпорядимости: золото (пішло його на прикрасу храму 360 цетнарів!), срібло, бронзу, слонову кість, порфіри, мармури, дорогі каміння, парчі, брокати. З старогрецьких храмів в Ефесі й Галікарнасі привезено 107 мармурових, прегарно різьблених колюмн.

Повстало дійсне чудо. Храм цей став зразком будови святинь для всього християнського світу. Після цього Св. Софія перетривала ще два землетруси. Зарисувались були її мури, завалилась копула, але все відбудовано, направлено ще краще.

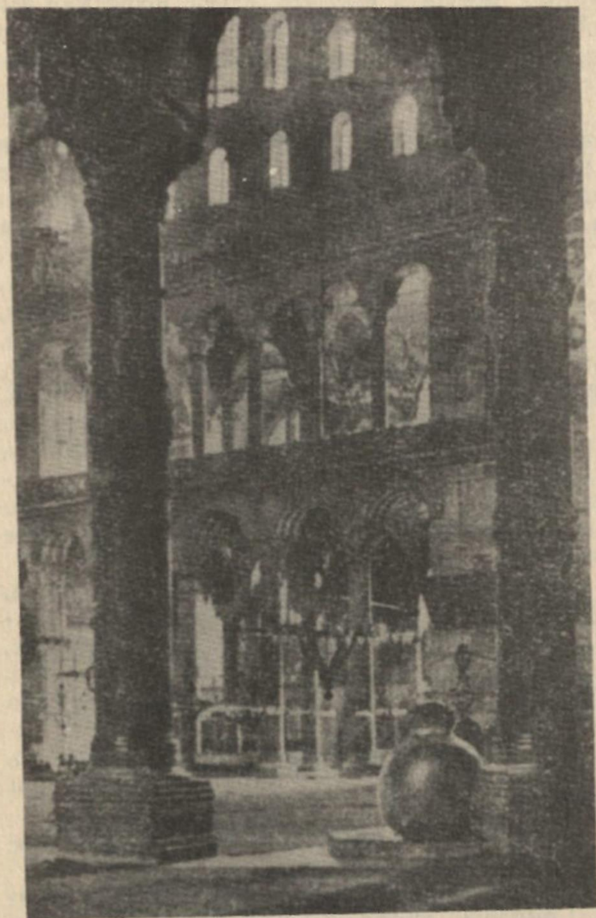
Аж у 1453 році, по довгих, довгих боротьбах за Царгород між християнами й магометанами взяли верх турки... Султан Магомет II, щоб насміятись і упокорити християн, вїхав у храм Св. Софії на коні. Вїжджаючи, сперся рукою до стіни. Відбиття тої руки показують ще й сьогодні високо на мурі.

Турки перемінили християнську святиню в мечет. Замалювали, затинкували вапном, гіпсом чудові стінні мозаїки, золочення, мальовила, добудували галєрії і все, чого вимагала турецька релігія.

Коли ми доходимо до храму Св. Софії, в заході сонця заблищав на вежі її замість хреста півмісяць. Холодно забіліли прибудовані високі мінарети. В подвірї минули ми гарну, подібну до каплиці криницю — теж конечний турецький додаток, що мусить бути біля турецької святині. Вода потрібна туркам до релігійного ритуалу.

Та без огляду на всі ці зверхні турецькі ознаки, вступаючи в пороги храму, душа відчувала християнський дух.

— А може, — думала я, — може це якраз тут, в цьому найкращому християнському храмі на світі, наші предки, висланики св. Володимира слухали богослуження і захоплені багацтвом і красою, порішили, що нема кращого обряду на світі? Таж віра наша взяла свій початок якраз із Царгороду...

Нутро храму св. Софії

Наче на потвердження цих думок, на самому вступі з високої стіни вітає нас видобутий зпід отинкования, як живий, образ Богоматері з дитятком. По боках її святі апостоли Петро й Павло...

Сама рука креслить на грудях знак хреста. В найвищому духовому скупленні ввійшла я з паном сотником у мури святині. Що за велич! Від порога ледве мріє протилежна стіна (це ж 75 мет. довжини!) Людина губиться тут. Подібне враження мала я тільки в Римі в церкві св. Петра. І там і тут, здавалося, люди повзуть по цій величі малими жучками, а їх шепоти наче розливалися десь у просторі. Чути лише якийсь ніжний рівненький стукіт, наче кування дзьобів дятелів у лісовій тиші,

Це робітники на високих руштованнях. уставлених біля головного престола, малими малоточками уважно відбивають тинк із фресків, стінних мальовил. Побідно, світло, наче свіжо мальовані висвободилися з них уже апостоли, херувими...

Без шелесту, стараючись не гомоніти, пересуваємось поміж колюмнами, попід дивно стрілисте, якби повисле в воздусі склепіння,

— Як ми сюди приїхали — шепче п. сотник — то в часі пополуднішніх відправ було тут море фезок. Зпоза густих крат галєрій, долішніх закратованих відгороджень ледве маячіли постаті заслонених по очі турчинок.

Вже маємо виходити, як п. сотник нагадує:

— А все ж таки підійдім до колюмни св. Григорія, треба ж і вам вложити палець в це заглиблення, що його вижолобили вірні сотнями літ! Кажуть, це дає щастя, силу.

Підходимо до квадратового стовпа, оббитого металевою бляхою.

Вкладаю палець в маленький отвір у формі пальця.

— А що? — питає п. сотник — чуєте вогкість?

— Направду чую ...о, палець здається таки вогкий... Як це може бути?

— Це вже тайна віри, а може й того, що ген глибоко, під цим місцем, де стоїть стовп, знаходяться цістерни, базиліки... Добре, що нагадали. Ще зайдемо й туди, тільки чи не запізно?

— Справді, чи не запізно?

Коли ми вийшли з Св. Софії, вже смеркло. П. сотник завернув до непоказного, малого домика, поговорив щось з старою туркенею, заплатив вступ. Входимо.

Вниз, вниз, темними сходами і ще глибоко вниз, аж у чорні підземелля... Холод, темінь — ледве блимають світелка лямпочок.

— Куди ж ви мене ведете?

— Хвилинку терпеливости. Побачите...

Що це? Велеке чорне озеро, ряди чорних, височезних колюмн, що йдуть незчисленними рядами, підпирають чорне склепіння. З галєрійки, при котрій ми станули, вдолині бачу човен і перевізника з веслом.

— Може зробите прогульку човном? Є куди. Оця цістерна довга на 410 метрів, а на 70 широка. Вісімметрових колюмн є в ній 360. Може поїдемо?

Ні.Ні. Зовсім не манять мене оці води чорні,як смола,слабо освічені дріжачими лямпками.

Опамяталась, аж вийшли.

— Але що це властиво? — питаю.

Цістерни

Це резервуари води, цістерни, що походять ще з візантійських часів. Вони мали завдання забезпечувати Святу Софію і взагалі Царгород у воду в часі облоги, або хоч би в часі катастрофальних посух, що тут літом бувають. Водою з цих цістерн нераз поливались султанські квітки...

Не вмію висказати тобі, яке дивне несамовите враження роблять ці підземні води...

Для розпорошення важкого настрою, ми ще перейшлися площею, що була колись частиною великого римського гіпподрому — місця, де відбувалися римські перегони. Такими розкішними видались мені після цістерн лани квіток, а серед них височезний египетський обеліск. (Привезений справді з Египту). Далі зелений металевий гадючий стовп й інші дива.

— Але... я змучена, така змучена, — кажу до пана сотника: — Ходім додому.

Пішли. Але по дорозі скортіло зайти спочити в турецьку каварню. Ще не допили чарочки чорної солодкої кави, як десь наче зпід неба залунав протяжний, жалібний голос. — То муедзін з недалекого високого мінарету взивав на вечірню молитву. Господар каварні поклав скоро чарку, що ніс її в руках, присів навколішки, схилився. Застиг у німій молитві.

І ми втихли на цю хвилину.

— А все ж таки, — каже пан сотник, як втих голос муедзіна: — якщо ви вже трошки відпочили, то варто зайти до мечету. Він тут недалеко. Мабуть ви ще не заходили до жадного?

Це правда, що ні. Погоджуюся. Але, признаюсь, без великого запалу. Моя душа була так переповнена враженнями, що здава-

лося, як до повної чарки, нічого більше не в силі доложити.

Просто, думала я, не зміститься. А все ж таки змістилося й сильно записалося в памяті. Мечет недалеко, тому за хвилину при вході скидаємо вже свої черевики, як і всі інші, що входять туди. З огляду на те, що ми чужинці, дістаємо на ноги патинки.

Розкішний орієнтальний килим вкриває цілу долівку. Яка краса: стіни мечету, всі прикраси, мозаїки, майоліки все від долу аж по копулу, в ріжних відтінях ніжно голубої барви. Низько над самі голови спускаються великі кришталеві павуки, з сотнями засвічених лямпочок; хоч без огляду на це в мечеті панує якийсь містичний сутінок. Збоку мула читає монотонно молитву. Турки сидять, схилившись і підіпхавши під себе ноги. Клоняться низько, встають, знову сідають і знодотикаються чолом землі. Хто входить новий, йде босо з черевиками в руках до умивальні, змиває ноги по коліна, руки по лікті й тоді йде, як інші, до молитви. Черевики кладуть до довгих жолубців, що уставлені на долівці.

Оглядаюся за жінками. Не видно.

— Вони ось там, — шепче пан сотник, — в кутку, за тими закратованими стінками.

Не розумію, що читає мула, але на обличчях вірних видно увагу, скуплення, набожність. На нас ніхто не дивиться, не звертає уваги. Ніяково було стояти, ми теж присіли й мимохіть достроїлися до цього тихого молитовного настрою.

Отряслись з нього, принаймі я, аж у трамваї, а до решти при веселій вечері, до якої запросила нас пані Катерина з Кукуською.

Царгород, 30 серпня.

...І знову сьогодні такий самий золотистий, світлий ранок. Що цікаве принесе він мені? Навіть не спитала своїх гостинних хазяїв про програму сьогоднішнього дня. Та все одно. Всюди знайдеться щось нове, інтересне. Царгород нагадує мені дитячі часи: переді мною чудова ілюстрована книжка з казками. Все одно, котру картку розгорнемо, казка все буде нова, нечитана, принаблива.

Ще дуже, дуже рано. Тихо. Місто ще не збудилося. Тільки сонце закрадається до мойого вікна тихо, навшпиньках. Відчиняю вікно нарозтіж. Свіжий морський воздух вхлинув до хати, розвіяв останки ночі, що ще куняла в моїй душі. Ясно, тверезо глянули очі. О, ці ясні, досвіткові години! Це мабуть найкращі із усіх у житті. Не розумію, як можуть люди відвертатися від них, як можуть заслонювати на ніч вікна грубими заслонами, щоб їх не пустити до себе? Це ж тільки в тих ранкових годинах можемо бути справді самі з собою. Тільки тоді найкраще потрапимо зрозуміти, розважити те, чого вчора, за дня не мали сили зробити. Перший ранній, ясний світ підносить наше схилене чоло вгору, вливає в душу снаги, охоти до життя, відваги зміряти свої сили з перешкодами.

Пам'ятки Царгороду

— Чого ж було так журитися вчора? — питаєш себе в цій ясній годині: — Труднощі? На це й живемо, щоб з ними боротися. Важко? Хіба ж це перший раз? Було ж важче, трудніше, а побоpолося. Болить? Та хіба ж я дитина, щоб плакати? Переболить, загоїться, минеться!...

Знаєш, так багато покладаю на ці ранкові тверезі години, що, якщо станеться за дня важкого, немилого, то осуд над цим, оскільки можливо, відкладаю до ранку. Так, наче кладу щось важке набік, на той час, коли в мене буде більше сили, щоб його підняти.

Пишу до тебе листа, а вухом ловлю далекий туркіт першого воза. Відчуваю симпатію до цього раннього робітника, чи господаря... Підіймається десь з долу чимраз виразніший гомін міста. Той гомін, що, зростаючи крещендо, дійде незадовго до фортіссіма вагнерівської опери.

Треба спішитися. Так багато маю тобі сказати. Але де то ми вчора були? Чекай, чекай, хай згадаю. О, вже є. Дуже цікава була днина. Напевно в одному листі не вспію тобі все розповісти. Прийдеться докінчувати ввечері. А може аж на пароплаві? Завтра вже передостання днина мого гостювання в Царгороді. Шкода. Останеться східня казка недочитана. Але чи конче? Може вернемося докінчити обоє разом? Все можливе!

Найперше згадаю, де то ми вчора були? До полудня на Базарі. Це великий старинний Базар, (але не такий з рибами, яблуками, капустами). Опісля обід в турецькому ресторані, а по обіді прогулька до Скутарі. Тільки подумай, до того Скутарі, куди їздили козаки „до туркені в гості"...

І ми з п. Катериною заходили до туркені, тільки не „кишені трусити", а посидіти, поговорити. Далі довго, довго блудили поміж кипарисами й яворами старого тисячолітнього турецького кладовища.

Опісля? Що опісля? Ох, так, ходили ще в турецьке кіно, було цікаво й справді весело.

А тепер зачинаймо „з кінця".

— Ви певно хочете собі дещо купити на память з Царгорода? Зробимо це в Великому Базарі — каже мені вчора вранці пані Катерина.

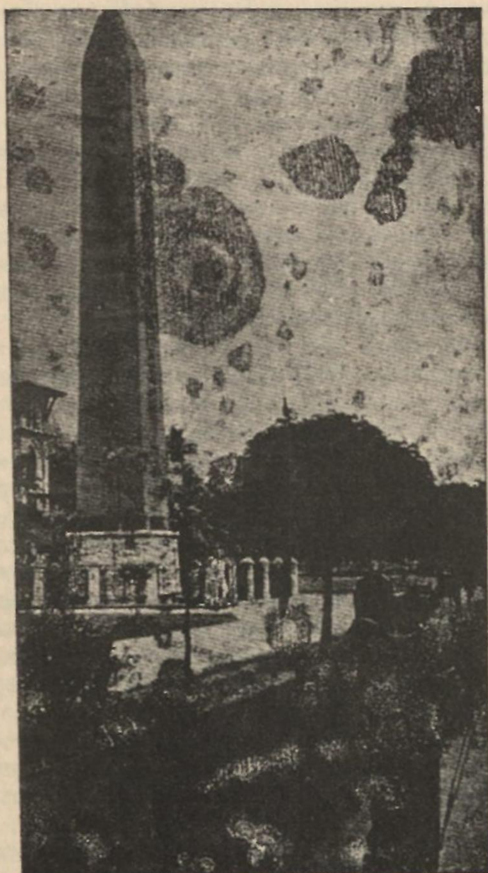
— Купити?.. Варто би. Але... турецькі ліри такі дорогі, а граничарі такі строгі, не багато цього купування буде в мене.

— А чи то конечно зараз везти додому турецького килима, дорогоцінного кинджала, чи якого гаремового преціоза? Знайдеться щось дешевше, дрібненьке, на що й граничарі не ласі, а врешті, — сяк чи так, жаден шануючий себе турист Великого Базару не минає, це вже закон.

Як так, то годі. Піддаюся.

Ідемо всі, навіть малий Петрусь. Він теж любить по Базарі погуляти, надивитися на всякі турецькі дива. Переїздимо через довгий на пів кільометра міст над частиною Золотого Рогу. Як розкішно, що ми знову наблизилися хоч на хвилину до моря. Аж тут, побачивши його лагідну синяву, почувши його солений запах, я зрозуміла, чого то мені бракує у всіх тих прогульках по суші. Може мої давні предки жили десь над морем і воно атавістично так тягне мене до себе?

На мості великий рух. Пан сотник каже, що денно переходить, переїздить його коло 150 тисяч людей. Немало, що? А скільки то

Старий обеліск

народу снується по обох сторонах його по морі?

Міст на понтонах, звертають мені увагу мої шановні провідники. Золотий Ріг глибокий тут на 60 метрів, крім цього на дні ще 20 метрів намулу. Жадного стовпа не вбєш, ні підмуруєш. А довгий міст більш як пів кільометра.

Слухаю, дивлюся, а на думці одно: мушу поїхати човном чи пароплавиком по тому Золотому Розі, що його голубі води здаються направду пів-на-пів перемішані з золотом.

— Добре, — пристає радо пан сотник: — Поїдемо завтра. Але тимчасом зверніть свої думки в сторону Великого Базару. Це теж цікаве. Заложив його султан Магмед перед 650 роками. Розуміється, перші будівлі були з дереза й незадовго вогонь їх спалив, як багато інших з давнього Царгороду. Відбудовоно вже з каміння. За хвилину побачимо.

Незабаром стали ми вже й перед брамою Великого Базару. Але ж це не базар, а ціле окреме місто. Під пів копуластими склепіннями, підпертими сильними кольонами, вються вулиці, дороги, доріжки, пів темні проходи, завулки. Скрізь при дорогах в нескінченість магазини, крами, крамнички. Склади всякої старої або підроблюваної на стару моду туреччини. Вулицями нестримною хвилею пливе народ. Стає перед виставами, заходить чи виходить з крамниць. А ці крамниці відчиняють широко свої двері їм назустріч. Здається, відчинені не тільки двері, а цілі стіни. Все, що купець має, ставить гостям перед очі. Ввесь крам на стінах, полицях, лавках, столах, на килимами вкритих долівках. Часто звисне десь аж зпід стелі. В одних

крамницях купці сиділи, підібгавши ноги на килимом застеленій долівці. Покурює собі такий турок файку на довгому цибусі і навіть уваги не звертає на те, чи нам щось в його крамниці подобається чи ні. В інших купці нагадували нам маломістечкових жидків (може й тут були це жиди?). Тягнули, запрошували до крамниці, показували „правдиві турецькі" товари, по оказійно низькій ціні. Інша річ, що на такій „правдивій" туреччині п. сотник частенько вмів вишукати дискретно захований охоронний значок німецької чи іншої чужинецької фабрики... На цілому тому ярмаркові бракувало одного, найважнішого: на лік не знайдеться правдивого, себто в національному одязі, турка. На цьому мальовничість цього турецького базару багато, дуже багато тратить.

Магазини, крами Великого Базару з однаковими товарами тягнуться цілими довгими вулицями. Як зайшли між турецькі килими, ткані чи гаптовані золотом, шовком накривала, або між крамниці з прегарною дорогою турецькою зброєю, чи між сяючі, як золото, вироби з мосяжу, бронзи й всякого іншого металю, то мали до вибору десятки, а може й сотки подібних крамниць з таким самим крамом.

Пробуємо дещо торгувати. Що дешевше, то пан сотник зараз „здемаскує"; що дійсно турецьке та ще й старе, то впятеро, десятеро дорожче. Та все таки вдалося купити кілька турецьких дрібничок. Вироблювану ручно мосяжну підставочку, з такого самого металю фігурку турка, ще й ослика з синьою пацьоркою на шиї (це від уроків). В магазині з святощами купую знову простенькі народні чітки

з бронзових твердих зерняток (мабуть з ріжків), получених жовтими металевими дротиками. Для авторки „Метеликів на шпильках" передав п. сотник червоні, „аристократичні" чітки, що їх носили залюбки турецькі дами. До-речі, давно чітки були так розповсюднені, що турки, туркені не випускали їх з рук цілий день. Й досі серед простолюддя частенько бачиться чітки в руках.

Петрусь вибрав собі голубий „машал" з синім очком. Всі діти носять їх припнені на грудях до одягів. Це від лихих очей. Купила й я нашим „малим". Хіба ж не трапляються лихі очі й у нас? Хай Оксанку й Аскольда охоронить від них турецький „машал". Ще чарочка з візерунком Кемаля Ататюрка і вже більше не купуємо нічого,— оголошую рішуче. Але... як зайшли в вулицю золотарів, ювелірів, то доти розглядали, питали, аж доки два срібні амулєти з турецькими таємними знаками не замандрували до моєї торбочки. Пізніше вже при обіді в турецькій харчівні знайшлася на моїй руці наручниця, бранзолєтка з срібних турецьких монет. Не знаю, коли то п. сотник успів її сторгувати, та ще й потайки від нас усіх.

Після обіду прийшов час розходитися. Панове в єдну сторону, додому, ми з панею Катериною до Скутарі. Петрусь не хоче про це й слухати:

— Я всюди знаю добре дорогу, я сам тітку поведу, куди схоче.

— Але ж ми їдемо на те велике кладовище, де такі люті пси. Знаєш? Вони страшенно дітей не люблять...

Але й це не робить якось враження, аж поміг п. сотник.

— Хай собі мама й тітка їдуть на цвинтар, а ми обидва поїдемо до твойого садочка. Треба дітям показати, що й у тебе є машал, з очком та ще й такий гарний, новенький.

Не радо, не радо, але дався наш хлопчик намовити.

— А не трудіться даремно до казарм у Скутарі, — перестерігає на відхідному пан сотник. — У підземелля не пускають.

— Що це за такі цікаві казарми? — питаю пані Катерини.

— Це та велика біла будівля, що її певно бачили ще з пароплава, доїжджаючи до Царгороду. (Нагадую, що дійсно вона впала мені в очі). Ще з давніх, давніх часів. Під нею келії, давні вязниці. Ще сьогодні стоять поприковувані ланцюгами до стін кістяки колишніх мучеників-невольників. Над деякими видніються українські написи. Напевно це козаки, що погинули в турецькій неволі...

Ще пробували ми зайти в пишний мавзолей султана Сулеймана й Роксоляни, що не далеко від Великого Базару. Але й він недоступний для публіки. Мусіла я вдоволитися зверхнім оглядом цеї пишної каплиці-мавзолею. У середині, як казала п. Катерина, велика пишнота: різьби, мармори, саркофаги криті ксамітовими, золотом гаптованими накривалами (звичайно гаптують на них слова Корану), султанський фез, прикрашений білими перами, брилянтовою зорею...

Незадовго доїхали до порту. Пароплавчики до Скутарі виходять що пів години, не прийшлося довго ждати...

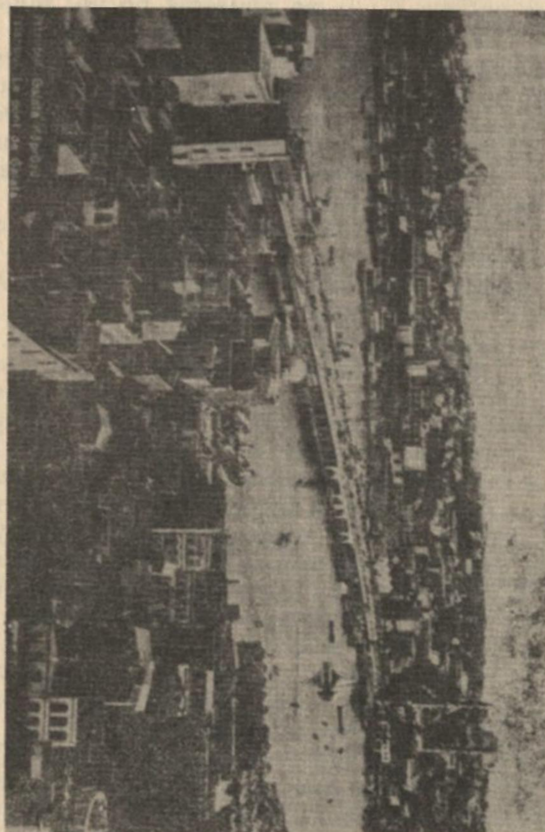
...Наш малий пароплавик, з турецькою хоруговкою з зіркою та півмісяцем, легенько розгортав дзюбом спокійні темно-голубі води Босфору. Здавалося, пливемо крізь розтоплене пересякле золотом шафірове шкло. Зручно пересовгувалися поміж гущавину вітрильних і моторових суден; боком минали величезні, під ріжними прапорами, пароплави, від яких здригалися спокійні води, скакали, як пільні коники, на розбурханих хвилях дрібні судна, човни.

За водою видно Скутарі — давній Хризополіс. Там, як записано в старих книгах, давно-давно Ксенофонт відпочивав із своїми десять тисячами війська. На тлі зеленої гори, що звуть її Чамліджа, амфітеатрально розложилося місто. Понад незчисленні дахи хатів підносяться круглобані святині. Біля них веретенами пнуться вгору мінарети, пробують проколоти синяву неба. В перегони з ними йдуть стрункі кипариси.

— Варто було б вийти на верх гори. Звідти чудовий вид на Стамбул, Босфор, Чорне й Мармурове Море, — каже пані Катерина, — Леґенда передає, що цею неземською красою, яка розгортається з того верха, спокушав чорт Ісуса Христа зійти на землю. Шкода, що в нас не стане часу на цю прогульку.

Беріг уже близько. Вже добре бачимо метушню у пристані: авта, дорожки, вантажні підводи, трамваї, сотні народу, що спішить кудись, клубиться сюди й туди.

Причалили. Не без зворушення ступила я на беріг Це ж Азія! Мала Азія, а все ж таки це новий світ. Знаєш? Для мене це зна-

Міст на Золотому Розі в Царгороді

йомість з четвертою з ряду частиною світу. Ще лишається тільки Австралія, та мабуть і не побачу її, — не притягає до неї ніщо.

Така перша зустріч з новим світом все мене якось дивно поважно настроює. Шукаю чогось нового, інакшого, для нього питомого. Так було тоді, коли після довгої їзди океаном уперше вступила на американську землю; так було в Касаблянці, коли сходила з пароплава на африканський беріг.

І тепер на пів слові увірвали ми розмову. Насторожую всю увагу — де ця Азія? По чім її пізнати? Але після гостини в Царгороді не знаходжу вже нічого спеціяльного. Там, на европейському березі більше азіятщини, як тут. Там — то враження хвилями било в голову, наче похмілля після чарки старого вина. Тут уже тільки продовження того, що там стрінула. Ці самі залиті сонцем бічні вулички, при них ці ж гаремові закратовані вікна. І тут попадаються високі брами без клямок. І тут, як і там, на першу спробу зробити знимку, обступають нас (не знаю, звідки їх стільки назбиралося?), всілякого віку й вигляду турченята, туркені, турки. Забігають, підпихаються, щоб попасти під сочку апарату.

Старші туркені не ласі на таку нагоду. Може їм все ще ніяково давати себе фотографувати з відкритим обличчям? Вони ще й досі не йдуть між люди простоволосо. Тільки що перебігла нам дорогу така правовірна туркеня, закинувши в поспіху на голову старого, чорного кафтана замість хустки.

На одному подвір'ю біля криниці побачили старшу туркеню в широких старих, полатаних шараварах. Ми пристанули. Я хотіла приглянутись цьому живому відгомонові дав-

ніх часів, а туркеня вже підходить, усміхається, вже запрошує вступити в хату. Чому ж би ні? Сідаємо на вилинялу отоману, на такому самому старенькому килимі, що закриває цілу долівку. Просимо шклянку води. Туркеня пропонує чарку чорної кави, вже й на мангалі хоче вугля розжарувати. Ледве стримали.

— Не жаль вам за давніми часами, коли ще всі в заслонах та шараварах ходили? — питає пані Катерина хазяйку.

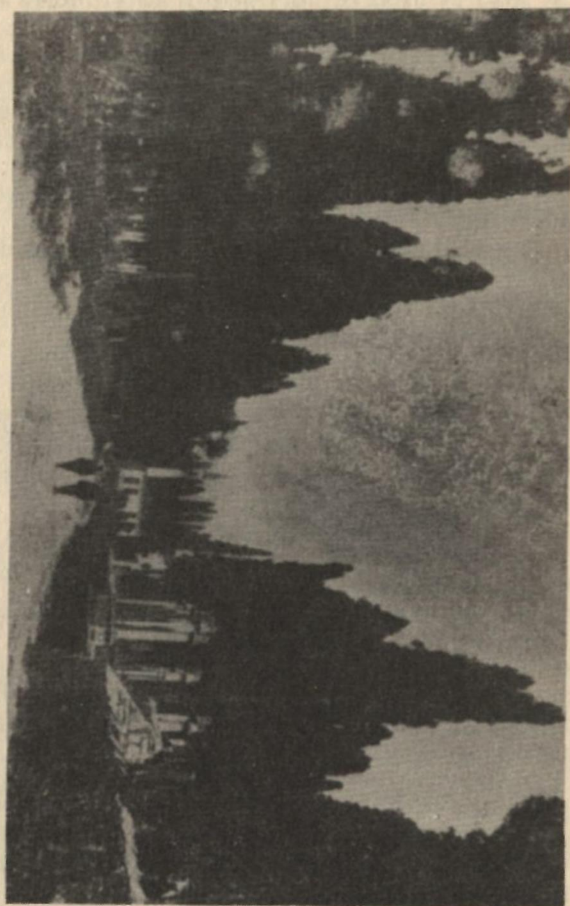
— Давніх часів не жаль, а давнього одягу так. Всю роботу в господарстві краще робити в штанах, ніж у спідниці, а за заслоною старшій людині куди краще, як без неї. Тільки погляньте.

Й витягає з шафи давньої роботи ніжний прозорий білий шаль, зручно обкутується ним враз із головою; заслонює ціле обличчя, лишаючи тільки шпарку на очі. Кокетливо перехилила голову.

— Чи не краще так? — питає.

Таки краще. Перед нами зовсім інша жінка. Заховались під заслоною пожовклі, худі щоки, вилинялі уста з повищерблюваними зубами. Видно тільки таємничі ще гарні карі очі. Напевно старшим туркеням було куди зручніше під цими заслонами, як тепер. Вони здались би під старість зрештою не тільки туркеням...

Хочемо відходити, а наша хазяйка ще раз припрошує пождати мінутку на її каву. Прийшлось пані Катерині дуже виправдувати нас за цю нечемність. Бо не чемно відмовити почастунку, а то й подарку, якщо комусь його турки пропонують.

Кипарисова алея на цвинтарі в Скутарі

Йдемо помалу під гору. Гасимо спрагу виноградом і говоримо про те, що бачили. Я не можу погодити оцю гостинність, делікатну чемність, а то й добродушність сьогоднішніх турків, із тим поняттям про них, яке жило в моїй уяві на підставі історичного досвіду.

Пані Катерина пробує вияснити:

— Турки й давно були дуже гостинні. Кажуть, по селах були громадські кімнати, або й маленькі дімки для подорожніх. Управа громади дбала, щоб тим чужим гостям нічого не забракло. Музулманська релігія пропагувала повне братерство, милосердя, солідарність, але... тільки для своїх, тільки для визнавців Магомета. Всі інші — то невірні джяври, що їх турецька релігія приказувала навіть силою навертати на музулманство, або безоглядно нищити, забивати, катувати.

А що турки були дуже темні (до Кемаля Паші на 80% не письменні), а вся влада світська, духовна й усі права були в руках зфанатизованих, нетерпимих турецьких муллів, то не дивота, що й сотнями літ в більш чи менш драстичній формі царював турецький фанатизм і ненависть до джяврів. З поширенням освіти, з перебранням влади цивільними фаховими людьми й ці справи, як і всі інші, що їх позаводив великий реформатор, основно перемінилися.

Це почасти вияснює, але не переконує мене. Ми ще довго дебатували над цим і не спостерегли, як дійшли й до мети.

Кладовище? Ні... Це скоріше гарний, старий-старезний кипарисовий ліс. Уяви собі — як око сягне, незчисленні рівні, високі, сильно пахучі, поважні кипариси, кипариси, кипариси. Тільки де-не-де заблукалося інше

Турецьке кладовище

дерево, мабуть явір. І ця таємна лісова тиша й цей специяльний запах старого лісу, не спрофанований запахом людських осель.

Видно, ця частина кладовища давно не рушана. (Мій Боже, чому в нас нема гарнішого слова на місце людського вічного сп - чинку?). Нагадало воно мені наші старі сільські кладовища, що їх так любила ще з дитячих літ. Я мабуть розповідала тобі колись, як то ми з братом (твоїм „американським вуйком") ховалися від людей на старому опущеному цвинтарищі; як читали там перші з трудом здобуті поезії Шевченка, видані ще за життя поета... І тут, як там тоді, старезні дерева з посивілими пнями, що так контрастують з молодою зеленню власного листя. Це так, як старі люди з молодою душею... І тут як там, підшиття цих дерев; це дикі колючі кущики (чи троянди?), високі, з перецвілими голівками трави й укриті в них гнучкі на тонких билах пільні квіти. А серед цього всього замість спорохнявілих, поломаних дерев'яних хрестиків, притьмавілі з старости, похилені на всі боки стрункі мармурові нагробні плити (нагадують трохи таблиці на жидівських окописьках).

Пішли вглиб мало вживаною лісовою доріжкою. Пані Катерина наче відкриває могили: ось тут спочиває звичайний „простий" турок, а он там духовник, мулла; а там жінка, а тут і тут дитина.

— По чім же ви пізнаєте, пані Катерино?

— По цьому, що памятник простого турка завершує фез, духовника турбан, жіночий стятий рівно й звичайно має вирізьблену квітку, мушлю, сонце; дитячі стяті стіжковато.

Очима матері вмить віднаходжу оті гос-

трі трикутнички й думаю: скільки материнських гірких сліз облило ці холодні мармури?

Чим далі вглиб, тим біліші, новіші плити, але, не зважаючи на це, мало котра тримається рівно.

— Це вже таке непрощенне недбальство. Як можна не поправити в час, давати всім так хилитись. А ви кажете, пані Катерино, що турки з особливою чулістю й пошаною відносяться до покійників.

— Воно так і є. Але похилення памятника — це доказ, що душа покійника щаслива в раю. Тому жаден правовірний турок не буде памятника на могилі простувати...

Ну що ж? Що край, то звичай.

Крізь гущавик видніється ширша, мабуть головна дорога.

— Підемо цим шляхом, пані Катерино, далеко, далеко. Такого дивного безконечного лісу дерев і памятників направду не бачила ніколи.

— Підемо, підемо, — притакує пані Катерина, — але... не задалеко. Знайте, що це не байка, що я казала Петрусеві: в цьому старому, на чотири квадратові кільометри великому, кладовищі справді живуть цілі ватаги здичілих, злющих собак. Були випадки, що вони розшарпували необережних, самітних мандрівців. Минулого року ми самі, зайшовши необачно задалеко в ліс, здибали громадку таких диких собак. Тільки завдяки тому, що наше товариство було доволі численне, вони не зважились нас заатакувати.

По цьому виясненні відійшла охота від далекого проходу. Ми пішли сотню-дві кроків і сіли на поваленому пні старого кипариса. Було так тихо, спокійно — так далеко

залишилися за нами всі діла, турботи цього світу. Тільки бреніли на квітах комахи, тільки сильно пахли конаючі галузки відірваного від землі дерева; підсилювала той запах ще й розцвіла материнка, що вмлівала від жари.

Розмова наша теж прибрала інший тон і зміст, як там, на долі. Мимохіть ми притишили голоси, як глушок притишує звук скрипки.

Від дійсности завернули наші думки в минуле, здавалося, так давно минуле. Виринули заховані від звичайного людського ока спогади. Пані Катерина розповідала про свої дитячі літа на далекій Великій Україні, про батька давнього військового, матір артистку. Війна застала паню Катерину чотирнадцять літньою дівчинкою, але в ці літа давно люди скоро дозрівали. На пятнадцятому році життя втікає вона з дому, перебрана за хлопця з старшим братіком на фронт. Малий „Кость" переходить справжній військовий вишкіл; дістає підвищення, стає десятником кулеметної сотні. Дістає рани й відзначення, а вкінці, на диво товаришам, виходить заміж за поручника драгонів свойого полку. Не покидаючи воєнної служби, доживають обоє розпаду Росії, беруть участь у формуванні українських військових частин — чоловік формує кінну сотню, дружина в її рядах, як бунчужний. Перші сутички з ворогом і бунчужного сильно контужено, поручник важко ранений. Лічниці, виїзд за кордон, спроба дістатися до Одеси для полагодження приватних справ.

Невдача, відворот. Туреччина. Розлука. Жінка в таборі „Селеміє", чоловік у французькому шпиталі, — вивезено його з шпиталем в Болгарію... Довго нема жадної вістки, а вкін-

ці повідомлення про смерть друга... Скитання... Довга, важка боротьба за кусень хліба... Ґегенна самітної емігрантки. Вкінці одружіння з сотником — дальші злидні й недуги. Дитинка, окуплена важкою хоробою — і аж нарешті спокійніше, певніше життя й вичікування та віра в кращі дні для батьківщини, а з тим й для розкиненої по всьому світі еміграції...

Зашелестіли чиїсь кроки, заскрипів пісок під ногами чорно одітої туркені.

Відлетіла сполошена тиша. Розвіялась візія минулого. Що це ми так забулися? Це ж сонце вже низько, а ми так далеко від дому, від людей. Прощай, старинне турецьке кладовище. Бувай здорове, Скутарі!..

*

Сьогодні мій останній день у Царгороді. Останній. Розумієш це? Як його використати, щоб змістилося в ньому все, що так конечно, але то конечно хотілось би побачити? Маю таке враження, як тоді, коли маємо ще багато до написання, а тут... не стає паперу. І ніде не купиш хоч гинь. Тоді пишеться скороченнями, пів словами, щоб тільки думка не втекла без сліду...

Отже і тут будемо робити скорочення, щоб зловити бодай тінь того, що хоч-не-хоч треба лишати. Нема ради. Завтра рано відходить пароплав і — — кінець. Але покищо ще рано. Дуже рано, в кімнаті моїх милих господарів тихо. Може докінчу листа, заки вийдемо з хати. Ще опишу тобі наш поворот із Скутарі.

Ми довго не могли отрястися з того мелянхолійного настрою, що нас огорнув на старому кладовищі. Довго одежа наша пахла кипарисовою живицею й запахом материнки. Не розвіяв його навіть подих вітру на пароплавчику, що нас перевозив до Стамбулу. Помогла аж „купіль" у морі народу, в яке пірнули ми на ясно освітлених вулицях европейської частини міста. Рух, гамір, бесіди на

Перед мечетом Еюба

ріжних мовах світу вдарили нас, як шумливі морські хвилі.

Це спровадило нас із небес на землю. Вернулася дійсність, але враз із тим нагадалося: там у піднебесних кімнатках, жде нас пан сотник з Кукуською, мали йти разом до кіна. Ой, чи не запізнимо? І в цю мінуту якраз минали браму кіна. Сотні світел, величезні колірові реклямові картини: „правдиві" турки сидять кучки на східних килимах, курять файки на довгих цибухах, одаліски, як барвні колібрі, гуляють.

Ох, та це ж якраз та оперетка з давнього турецького життя, що її мали сьогодні оглядати. Година пізня, незадовго зачнеться останній — сеанс, а в додатку, сьогодні останній день, що її висвітлюють. Шкода. Вже не вспіємо всі вернутися. Велика шкода... А може б?.. Може б вступити хоч на кінець сеансу, родимось з п. Катериною. Тільки щоб побачити хоч тінь давньої Туреччини... — Добре, але чи стане грошей на білєти? — вагається пані Катерина.

Обчислюємо всі свої скарби... є... тільки завдяки тому, що через неувагу в поворотній дорозі зайшли на чердак другої замість першої кляси. Нема що, видно такий кісмет (призначення): самі ноги занесли перед браму кіна, припадок заощадив на вступ.

Входимо. В салі темно, але на сцені оргія барв, сонця, світла. Якийсь грубий турчище підлабузнюється до молоденької красуні, бравий юнак приловлює на цьому старого льовеляса. Ціла саля гуде від сміху. Чи це ті самі турки, що так мовчки слухали своєї музики в Таксім - парку? Але нема часу на міркування. Комічна ситуація, весела музика,

гарем, евнухи, танці, спів — поривають і нас, як лявіна. Сидимо й з цілої душі помагаємо туркам сміятися.

Павза.

— Підемо? — питаю несміливо паню Катерину.

— Шкода. Погляньмо ще тільки, як це зачалося. Тільки трохи, щоб знати, звідки той старий взявся серед дівчат.

Не дивимося на годинника. Нащо псувати собі приємні хвилини? Зрештою й нема часу. Дзвінок.

Направду не сподівалась, що турки в силі здобутися на таку легку музику, на такі веселі сцени, співи.

Вже дійшли до того місця, на яке саме ввійшли.

— Йдемо?

— Е, ні, то й так вже не далеко до кінця.

Виходимо аж враз із усією публікою. Ще на порозі кінчимо сміятися. Мені нагадався той наш віденський настрій, коли то дали повозити себе в дитячій каруселі, у Пратері... Памятаєш?

Але тепер якнайскоріше додому. Добре, що надїздить наш трамвай. Але... в нас нема гроша на білєти. Як штубаки, видали останній шеляг на кіно. Ще раз розсміялись щиро. Ну, нічого, підемо пішки — тільки ж... коли зайдемо? Напевно по півночі. Що собі п. сотник подумає?...

Ледве дійшли за пів години. Скрадаємося, як школярі, що провинилися проти учителя.

— Бійтеся Бога, пані, що з вами було? — вітає схвильований пан сотник: — Я вже не знав, що робити — за хвилину хотів бігти на поліцію прохати, щоб вас шукали у Скутарі.

— Чого ж? Адже ж я не загубилася б у Скутарі, що його так добре знаю...

— Ну, так, але ж я знав, що у вас грошей не багато, та ще й казали ждати на себе, щоб разом зайти в кіно...

— От в тому й ціла річ, що ми самі зайшли до кіна. Не було часу по вас вступати. Це тобі не прийшло на думку?

— Ні... та що й казати, — зідхає пан сотник: — Еманципація!

З великим апетитом зїдаємо вечерю, що її пан сотник для нас придбав, і довго поза північ говоримо про справжню еманципацію туркень.

Панство Забєлли розповідали, як то ще за їх памяти навіть дами турецькі не сміли в повозах сісти поруч чоловіків. На очах всіх поліція затримала раз високого турецького урядовця, що їхав у повозі поруч із дамою, „Хто є ця дама, що їде у вашому товаристві?" питає. — „Моя дружина". — „Покажіть свої папері"...

Якщо турки потребували разом їхати, вона скромненько сідала на передній лавочці й була і з того щаслива.

Знаний теж був факт, що вищий старий військовий мусів демісіонуватись, бо поїхав враз із дочками купатись. Зїсти вечерю в ресторані, на це й не важились. Поступова молодь сходилася, читала, дебатувала потайки, як небезпечні заговірники.

— Так, так... Це все ще так недавно було, а сьогодні? Я певен, що таких „самостійних" глядачок у кіні було більше, як тих, що не забули вступити по своїх чоловіків, — кінчив пан сотник з мелянхолійним, лукавим усміхом.

* * *

...Отже нічого не вийшло з моїх проєктів оглянути ще що цікавіше у Стамбулі в скороченні, „стенографічною" методою. Після сніданку сказав пан сотник:

— Раджу вам, забудьте про те все, що ще варто бачити в Царгороді; й так за одну днину не захопите багато. Йому ж ність конця, ні міри, тільки даремно перемучились би й замість сумувати за нами й Царгородом, сказали б на від'їздному: слава Богу, що їх вже не бачу... Краще здайтеся на мене. Пробудете днину спокійно, приємно й ручу за те, що цікаво... Згода?

Розуміється! Зразу аж легше стало на душі від такої пропозиції. Лишаємо паню Катерину з Петрусем вдома, заповідаємо, щоб на нас не ждали з обідом і не гаючись — в дорогу.

Куди? Навіть не питаю... Приємно не думати, не клопотатися тим, що далі, й куди йдемо? чи далеко? і т. д.

Ідемо довго. Спершу ледве пробиваємося широкими людними вулицями, переїздимо довгого моста, і ще далі, далі. Доми щораз

дрібніші, рідші; зелені щораз більше. Ми вже за містом. Нарешті не втерпіла.

— Куди ж ви мене везете, пане сотнику? Якби молодша, боялась би, що хочете „викрасти", завезти Бог зна куди...

Сотник підсміхається:

— Ще трошки терпеливости. Бачите ж, ті старезні високі кріпосні мури? Це якраз мета сьогоднішньої нашої ранішньої прогульки.

Ще трошки підїхали.

— Тепер лишаймо свого візника, підемо вже далі пішки.

Перед нами величезні повищерблювані мури, старе замчище. Це найкраще дохована частина старих царгородських укріплень, сім баштовий замок, — обяснює пан сотник.

Оглядаємо найперше із зовнішньої сторони. Довідуюсь, що якраз на оцих старих добре захованих імпозантних воротах наш хоробрий київський князь Олег перед більш як тисячкою років прибив свій щит. За допомогою тисячі своїх воїнів, відтягнув візантійців по той бік Золотого Рога, а сам, з жменькою лицарів, увійшов цими воротами в місто. Щит його, кажуть, спочиває сьогодні в одному із Царгородських музеїв. Так, це згоджувалось з одчайдушною вдачею князя, який самій смерті, як знаємо, з бравурою кинув визов...

А ці другі замкнені, залізні ворота між другою й третьою баштою — це легендарні „Золоті ворота". (Давно над ними був суто золочений напис). Колись ними вїздили з великою парадою візантійські володарі після коронації, чи перемог над ворогами. Для воїнів, чи цивільного населення — були дві інші брами.

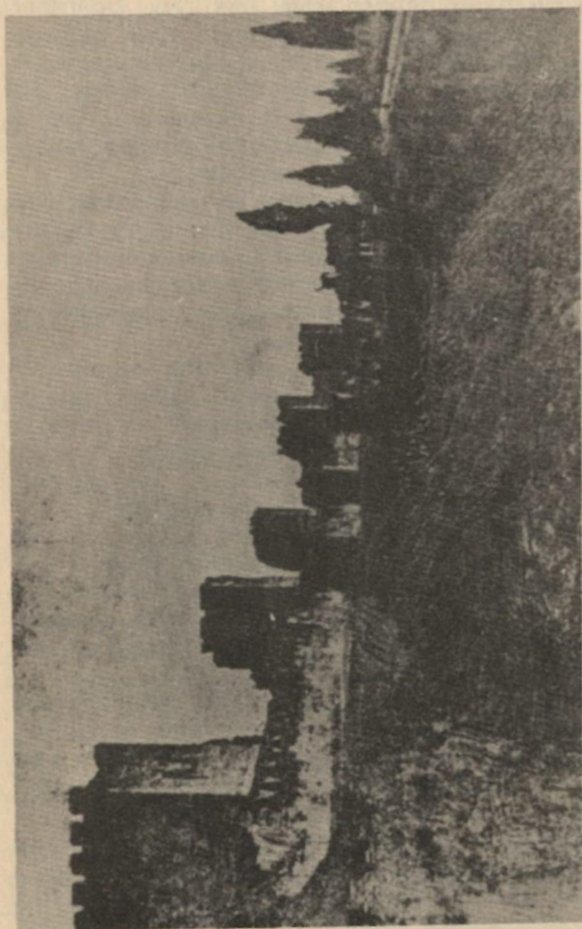
Коли ж близько півтори тисячі років тому, перемігши християн, вїхав ними султан Магомет, — ворота, як каже легенда, замуровано. Відімкнуть їх аж тоді, коли над святою Софією наново засіяє хрест Божий на місці турецького пів місяця.

Ми уважно оглядали мури й зачинені залізні ворота. Сліду якогось замурування не видно. „Може від середини"? — думаю.

Заки зайшли на подвіря замку, ми сіли на хвилину в тіні невеличкого фігового деревця. Хотілося налюбуватися природою. Тут ми й згадали, що українці — справжні діти широких просторів — ніде не почувають себе так добре, як серед степу широкого, де видно і лани, і кручі.

Було тихо, спокійно в природі й на душі. Пахло фігове листя, пахли якісь дрібні кущики. Пільне квіття, що ними заросли віками зрівняні фортечні рови. Заносив солоний пахучий подих моря. Далеко вдолині паслася отара білих овечок. А далі... далі щось лагідно, тихо голубіло. Море? А може то тільки так злучилося небо із землею? Не хотілося думати, міркувати. Одне тільки відчувала я цілою душею: по тих кількох днях, повних труду й вражінь, направду добре було відпружити нерви, спокійно без поспіху, навіть без думки посидіти тут серед руїн. Слова пана сотника доходили до моєї свідомости невиразно, наче десь дуже здалека.

....Таких оборонних, на кілька метрів високих мурів мав Царгород аж три перстені. Оперезане одним, — місто розрослося. Не містилося. Мурували другий, ширший, повищерблював їх неприятель, нарушив землетрус, відбудовувано все наново. Найдовший мур

Старинні оборонні мури

тягнувся близько двадцять кільометрів вздовж берегів Мармурового моря аж до Золотого Рога, щокількадесять метрів, одна із чотирьох сот обор: нних веж, щокількадесять метрів сильні, на всякий випадок добре забезпечені ворота. Було їх пятьдесять, але... ви мабуть мене й не слухаєте? Краще пошукаймо входу на замкові подвіря.

По дорозі нагадуємо, що це якраз тут, на подвірю цього замку замучили турки козака Байду Вишневецького, повісивши його за ребро. Немало нашого лицарського народу мучилось і в тюрмах цього замчища за давніх турецьких часів.

На подвіря впустив нас (за заплатою) старий, сивий турчин. Видимо дуже зрадів гостям. Може дещо з солодощів? — показує за шклом свій скромненький буфет. А може води з соком? Картки, альбоми? „Ні, друже, хіба що пізніше, спершу оглянемо все".

Пусто. Заросло бурянами, кущами, муравою одне, друге замкове подвіря. Старі грубі мури грізних башт злагідніли від зелені, що їх густо вкриває. З одної башти якось наївно приязно махають до нас порушувані вітром тонкі галузочки берізки.

Турок каже, що тут рідко навідуються туристи. Що ж? нема тут ні срібла, ні золота, не стало й сліду колишньої слави. Хіба в старих книгах, хто цікавиться старовиною, довідається, що і як тут колись бувало.

Наш провідник старається нас заінтересувати. Колись, каже, оцими воротами вїздив тільки цісар із своєю пишною свитою. Над середнім луком головних воріт було написано, що прикрасив їх Теодосій Великий, як вернувся після перемоги над гунами. Перед во-

ротами стояла його велика статуя й чотири слони з бронзу. Цісар сподівався після своїх перемог такого розквіту своєї країни, що мав думку казати викувати ці ворота із щирого золота... Минулося. Осталися тільки, як німі свідки, оці мури, оці височезні грубі вежі. Одна з тих вежів має сім поверхів.

У підсінні одної з башт показує наш провідник у долівці мале віконечко. Схиляюся, заглядаю в нього: глибоко - глибоко, на тридцять метрів під землею блимає світелко, освітлює чорне око глибокої криниці. Вона мала забезпечувати в солодку воду залогу замку в разі облоги неприятеля.

А все ж таки мені найцікавіше: котрі це саме ці замуровані Золоті Ворота? Хочеться знати — чи важко буде увійти ними християнам у повній хвалі, як блисне хрест на святій Софії.

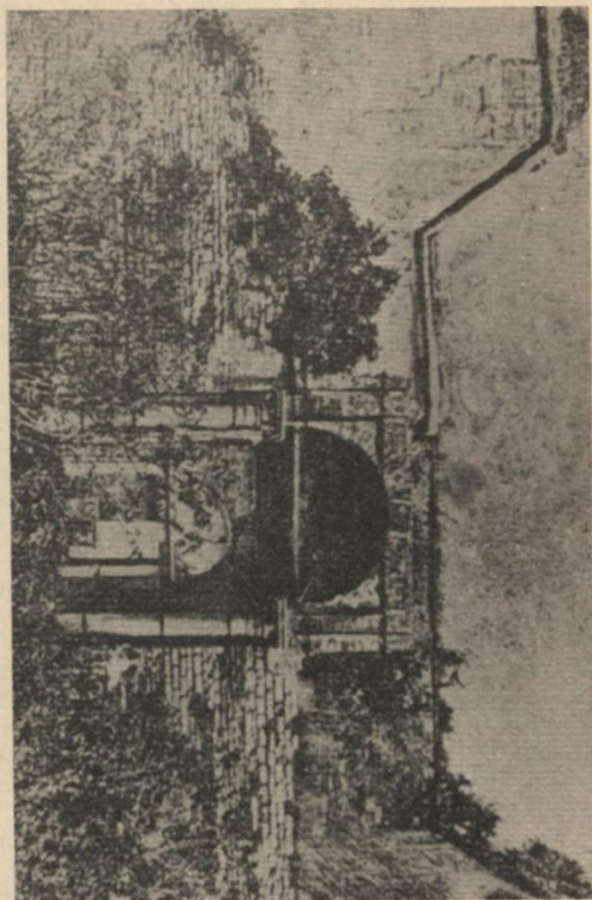
— Золоті в рота? Ось вони, — вказує рукою турок

Здалека жадного замурування не слідно. Але я цікава. Підходжу таки зовсім близько, — як невірний Тома, стукаю пальцем у залізо. А між тим наш провідник виймає з торби старезного, великого ключа, з трудом вкладає його в заржавілий замок і.... на диво, помалу із скреготом відчиняються перед нами старі, легендарні ворота... Можеш уявити собі наше зачудування.

— Це ж ви, пані Олено, — каже пан сотник, охолонувши з першого здивовання, — сповнили заповіт легенди, відчинили замкнені від півтори тисячі літ ворота.

Сміюся. Але справді, ця несподіванка заскочила й мене.

— Все ж таки щось в тім є, пане сот-

Золоті Ворота

нику... Хоч пів місяць з святої Софії ще не уступив, але внутрі цього храму, вже видно перемогу християнства.

— Але як дивно, що я не знав, що вората відкриваються, — ще дивується пан сотник: — Мені ж не першинка тут бувати.

— Бо ви, як і інші туристи, не підходили до самих воріт, не стукали в них, як оця дама, — засміявся турок.

То правда. От і тут щераз сповнилася євангельська правда: Стукайте й відчиниться вам.

Обід їмо в малому підміському рестор採никові. Радше ні, не в ресторані, а перед ним, на дворі під бальдахіном з винограду, при чому дозрілі китиці принадних ягід звисали нам майже над столи. Хоч це вже добре з полудня, й обідова пора давно минула, то для нас все ж таки знаходяться всякі бурянці: баклажани, салатки, гарбузи, якась стручкова городовина з роду нашої фасолі. Все смажене на оливі. Я вже привикла до неї і навіть уважаю, що це дуже смачне.

Вже при кінці обіду нагадала я собі, що тут чогось таки бракує, чого? Нашої простої картопельки. Аж дивно, як я могла обійтися без неї всі три дні. Але — показується, що треба обходитись і дальше. В Туреччині картопля це люксусова страва. Дістати її можна тільки в більших ресторанах. Не цікаво? Аж тепер я зрозуміла, чому не бачила її між городовиною ані в крамницях, ані в городах.

Наш турецький обід кінчимо бакалавою, себто тістом з оріхами в цукровому ванілевому сиропі. Вибач мені ці кулінарні описи, це так собі, трошки по жіночому звичаю. А крім того, треба хоч маленької передишки після

стількох сильних вражінь. Приємно хоч хвилину не думати ні про що інше, як про салатку, помідори, бакалави. Не так?

Але... не довго. При чорній каві нагадую, що це мій останній день у Царгороді. Тільки подумати: останній!...

— Що далі? Що робимо далі, пане сотнику?

— Пропоную прогульку пароплавом по Золотому Розі. Можемо доїхати аж на сам кінець, до старинного турецького містечка Еюба. Що на це скажете?

— Але ж чудово! Як ви вгадали мою задушевну мрію проїхати цей гарний, цікавий шлях?

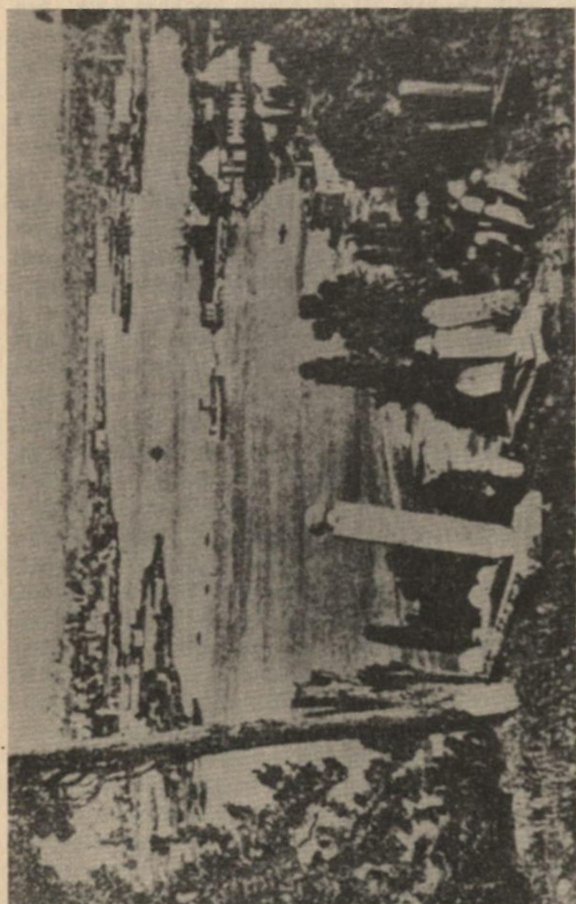
— Коли так, то не ґаймо часу, їдьмо.

Вмить десь поділися пообідні лінощі. В пів години пізніше ми вже сиділи на чердаку малого прогулькового пароплавика.

Як весело стало на душі! Пароплавик самопевно поре своїм трошки задертим носиком глибокі води. Переможно лопотить на вітрі його хоруговка з півмісяцем і зіркою. Я з розкішшю втягаю солоний воздух. З насолодою наставляю зігріте чоло на пестощі морського вітру. Навіть примкнувши очі, кожним нервом чую оте приємне, легесеньке дрижання, ледве помітне хвилювання, що нагадує дитячу колиску. Навіть з замкненими очима відчувається, що ми не на землі, а на гладеньких атласових хвилях. Просто розкіш, принаймні для мене.

Перед нашими очима пересувається наче жива фільмова стрічка. Найперше Царгород згористо розкинувся стобарвним східнім килимом аж до самого берега.

Пан сотник пізнає: ось султанські сади,

Турецьке кладовище

палати. А там Свята Софія — не далеко неї Ахметовий мечет. А ця біла будівля це палатка православного патріярха. Він тепер наче добровільний вязень, щось як донедавна папа римський у Ватикані. І тут свого роду конфлікт між духовною і цивільною владою. На вулиці нікому не вільно носити жадного іншого одягу, як звичайний, цивільний, нема виїмку навіть для духовників ні для своїх, ні для чужих. Старий архиєрей не хоче до цього примінитися, воліє радше не виходити ніде поза свою палату. Якщо хоче виїхати до котроїсь з православних церков, їде критим автом.

Береги Золотого Рогу глибоко повврізувані в воду. Наче тримаючися за руки, розстелилися там міста, містечка; до них, як бджоли до квітів, злітаються сотні малих і більших суден, величезних пароплавів, всілякого роду водних „тягарівок". Одні з них підїздять близько, майже до самого берега, вишукують собі догідне місце, причалюють, викидають щось із свойого нутра. Другі, якби вже наситившися, помалу, обережно висуваються із тої матні, відпливають на ширші води, до моря.

— Чого вони всі там шукають? — питаю пана сотника.

— Це ж тут, на Золотому Розі, концентрується все багатство не тільки Туреччини, а й великої частини світа. Золотий Ріг — найкращий, найдогідніший, найбагатіший морський порт. Тихі бездонні глибокі води, при найрухливішому, на всі сторони відкритому світовому морському шляху.

Від цього він і зветься „Золотим Рогом". Оці всі містечка то самі торговельні станиці: склади, магазини, шпіхлірі, пивниці, резервуари. І чого там нема? Полудневі овочі,

коріння, збіжжя, всілякі фабричні вироби, все тут знайдеться, чим тільки світ торгує. Одні світові фірми своє добро тут привозять, складають, магазинують; другі ладують, забирають. Цим живе Туреччина. Золотий Ріг — це справжній ріг обильности; з нього сиплеться на цей край дощ золота.

Наш пароплавчик тримається здалека від цеї всеї торговельної метушні. Тут то там прибє до берега, оставить кілька своїх пасажирів, забере кілька з берега й їде далі.

Помалу дорога наша зближається до кінця. Серед кипарисових гайків вже видно Еюб. Аж тепер довідуюся, що Еюб це імя чи назвисько давнього - давнього турецького полководця, найближчого приятеля Магомеда IV, переможця над Візантією. Якраз у цих боях прославився й згинув геройською смертю Еюб, враз із великою частиною своєї армії. Тут, у цьому старинному містечкові, є славне цвинтарище армії Еюба, є мечет Еюба з його гробівцем, є пишні мавзолеї султана та інших визначних турецьких достойників. Взагалі Еюб місто мабуть більше мертвих, як живих, — стільки в ньому могил, кладовищ. Якщо правовірний турок не може казати поховати себе в Азії, на Скутарі, то чується щасливим, як потрапить заповнити собі вічний відпочинок в Еюбі.

— Побачите самі, — закінчує інформацію пан сотник.

І справді. Дивне враження робить це старе містечко. При кожній вулиці кладовище; що хата, то десь із садочка виглядає памятник на могилі. Здається, мешканці цих домиків, мабуть предки сьогоднішніх власників, тільки переступили поріг хати й з душних

кімнат перенеслися у холод садочка. Десятки, а може й сотки літ дивляться мармуровими голівками своїх памятників на знані вулиці; є такі, що просто заглядають у вікна своїх давніх хатів.

Зразу ми звернули в сторону мечету Еюба.

— Це до певної міри відпустове, чудотворне турецьке місце, — каже по дорозі пан сотник: — є там свята мозаїкова стіна, в ній мале віконце. Хто в нього загляне, помолиться, (не без того, щоб не зложив і жертви), і ей доступає ласки Аллаха. Він вислухає гарячої молитви. Найбільше приходить туди з своїми важкими смутками жіноцтво. Матері, щоб вимолити здоровля хорим діткам, молоді бездітні жінки, щоб помолившися щиро, глянути в віконце й мати надію діждатися потомства.

— Але що ж таке знаходиться за тим віконцем?

— Побачите. Давно невірним не вільно було й зблизитися до святого віконечка. За Кемаля Паші це вже дозволено. Заглянете й ви.

На цьому слові ми якраз ступили на подвіря мечету...

Але... як тільки ми опинилися на подвірі мечету, я зовсім забула про чудотворне віконечко. Уяви собі: широкий майдан роївся від дітей, голубів і... бузьків!

Так, бузьків... Кільканадцять їх гордо, самопевно проходжується поміж турченята; дозволяють гладити себе по чорно-білих крилах, дзьобають, як домашня птиця, насипане зерно. В старезному, нечуваної грубости платані (його мабуть не обняло б і десятеро люда!) збудована для них хатка-палатка, щось наче б бузьчина клітка. В ній — кілька бузячих гнізд.

Я довго не могла відірвати очей від цього премилого видовища.

Пан сотник уже кілька разів звертався до мене, щоб іти до чудотворного віконечка; аж нарешті звернув увагу, що вже вечоріє.

І дійсно — спека злагідніла; повітря забарвлювалося на опалево, груди вільніше віддихали. Треба закінчувати огляд.

До високої, гарно виробленої майоліковоі стіни, в якій містилося віконце, тулилося за рядочком кілька жіночих постатей.

Перша з них у чорному селянському одягові припала до нього. Довго не підносила своєї голови в чорній хустині. Нарешті бачимо її поблідле, скорбне обличчя, пооране літами, а може ще більше журбою. Очі вогкі від сліз. Тихо, помалу відступила набік.

Її місце зайняла друга селянка з поважним, скупленим у собі виразом гарного обличчя. За нею — третя, четверта. Вже близько наша черга. Признаюся, стає мені ніяково. Туркені, що відступили від віконечка, дивляться на мене з смутком, поважно, наче питають очима: чи справді ти, чужинко, відважишся профанувати своїм невірним поглядом наші святині?

Їх повага, глибока віра починає діяти на мене. Перестаю трактувати це віконце, як простий обєкт цікавости туристки. Ці туркені виглядають так, як ми, коли відступимо від св. Причастія. Стає якось ніяково... може відступити?

— Ваша черга, пані Олено, — шепче стиха пан сотник і легенько підштовхує мене.

Заглядаю в таємне віконце. Бачу: за ним невелика кімната-капличка з саркофагом Еюба. При світлі електричних лямпок, присів-

ши навколішки, старий мула монотонно, мов дзюркіт води в водограю, читає молитви. Не підіймає своєї голови в білому завою знад великої книги, не звертає ні на що уваги.

Відчуваю, що ця гаряча молитва при тлінних останках героя, що враз із цілою армією дав життя за батьківщину, — це справді поважна річ. З неї можна черпати віру в те краще, вище, за що можна з радістю вмерти. Від віконця відходжу без тіни скептичного усміху.

Між тим до мечету сходяться люди на вечірню молитву. Переважно бідно одягнені, мабуть робітники. Мяко ступають босі ноги по взористому турецькому килимі. При вмивальні обмивають руки, ноги; взуття кладуть у жолубець і самі усуваються в тінь. Тільки мула в ясному крузі низько спущеного павука читає свою молитву. Тихо. Коли-не-коли зза параваника з густою решіткою чути здержане жіноче зідхання.

Ми постояли добру хвилину під мармуровою кольоною. Зідхнула і я до свойого Бога. Вийшли. Вже добре вечоріло.

— Вертаємося? — питаю по довгій мовчанці, отрясшися з дивного враження.

— В кожному разі йдемо в сторону порту. Спробуємо дістатися до султанського мавзолею. Може тут він ще не замкнений для публіки...

Хоч як пізно, пробуємо відшукати сторожа мавзолею. Зовсім несподівано вийшов нам назустріч десь зпоза виноградової стіни.

— До мавзолею? Радо пустив би вас, хоч як пізно, але не вільно... Мавзолей для публіки зачинений...

Отже й тут? Шкода... вже не побачу жадного...

Пароплава ждемо в малій портовій каварні. На помості над глибокою водою столик, лавочки. Сідаємо. Замовляємо чорну каву й тихо, без зайвих слів, довго милуємося гарним краєвидом. Зубчасті береги Золотого Рога, скільки оком сягнути, на суші й воді засіяні золотими квітами — світлами. Вогняною росою спускаються блискучі цяточки з горбів. З суден на воді довгі світляні бурулі пронизують чорні води. Чайочки, вітрильнички, кожне на свою руку, пробує світляною стрілою досягнути дна.

До берега підїздить освітлений білий пароплавик.

— Чи вже вертаємося?

— Ні... шкода... Незадовго й місяць зійде, посидимо... Пароплав буде ще не один... Гей, турчине, ще чарочку кави! Оці тихі еюбські вечорі не один поет оспівав... Он там трохи вище улюблена каваренька Петра Льоті... Тут студіював він турецьке життя й турецькі звичаї для своєї прекрасної книги про Туреччину. Може й ви напишете щось гарненьке про свій побут у Туреччині?

— Я не поет... Щонайбільше опишу ці незабутні враження синові...

Помалу, незначно зачинають наче прояснюватися чорні води. Це зза обрію поважно випливає місяць і значить свій шлях тремтливою сріблистою дорогою. Підіймається щораз вище — дорога щораз довша, ширша, ясніша. Розхмурилися темні води. На море впала наче срібна роса й на небі радісно заморгали зірки. Чи їх перед тим не було, чи то я їх не помічала? Стигне в чарці не донесена до уст чорна кава.

Десь у тіні поза каварнею захлюпали весла. Підплив срібнокрилий човен.

— Може завезти до Стамбулу? Не дорого візьму... За дві години допливемо...

— За дві години? Ні, ні... це вже й так пізно... Буде мабуть північ, доки дібємося додому... А там виглядає нас пані Катерина з Петрусем... До того ж це було б занадто романтично на мої літа...

Вертаємося пароплавом. Пусто на ньому. Він мало де й причалює...

* * *

Другої днини вранці в порті зібрались ми всі. Ще останні недоговорені слова, ще останні формальності з підписами, контролею пашпортів... Повітря душне, якесь зловіще. Віщують, що поворотна дорога не буде така спокійна, як перша; що Чорне море, яке було притаїлося, мовляв, покаже своє правдиве обличчя.

І добре. Поколишемося на кільканадцятьметрових хвилях — пароплав побореться з ними, а ми теж; випробуємо свої нерви, приспані спокоєм; напружаться охлялі мязи, коли, вчепившися судорожно барієри, будемо ставити чоло скаженому напорові розшалілих хвиль (до-речі: всупереч здоровому розумові й інстинктові самозбереження, та потайки від проникливих капітанових очей).

Таким пізнала я море перший раз у дорозі з Одеси до Криму — таким може й закінчу своє відновлене з ним знайомство.

Гострий гудок пароплава. Всі спішать на поміст. Щиро стискаю руки добрим друзям. Без слів. Нема на них часу. Ще щось говорить, киває ручкою коханий Петрусь. В нього й слізки котяться по щічках.

Кличу й я:

— Бувайте здорові! До побачення над Чорним морем... там... на рідних українських берегах...

— — — — — — — — — — —

Скінчилася чудова казка-мрія.
Кінчу й я листи до тебе, сину.

КІНЕЦЬ.

Нова книжка Олени Кисілевської

Серед нових книжок що недавно вийшли друком, звертає на себе увагу книжка **Олени Кисілевської — „ЛИСТИ З-НАД ЧОРНОГО МОРЯ"** (Листи до сина). Своєю тематикою книжка ріжниться значно від усіх нових книжок, що розказують про трагічне життя Українців в окупованій Москалями Україні, про тяжкі переживання наших вояків на чужих фронтах, ріжниться від цих книжок, що порушують проблеми нашої еміграції і т. п. Читаючи їх, тяжко болієма душею. Тому контрастом до них є „Листи з-над Чорного моря". — Якась радість віє від наших рідних просторів, від нашого моря. Не дивно, що авторка книжки постійно одержує багато цікавих листів від читачів, в тому й від сучасних письменників і визначних людей, з подякою і признанням. Для прикладу наведу кілька уривків з вище згаданих листів, що їх число вже перейшло сотку.

Письменник Улас Самчук так пише: „*Дорога і Вельмишановна Сенаторко! Якою втіхою було для мене одержання Вашої книжки з таким підхлібним для мене підпи*сом. Дуже і дуже Вам дякую. Я прочитав це як поезію. Повіяло тим, що ми втратили — мир, близькість своїх земель і народу. Приємний спосіб розповіді, гарний стиль, гарна мова, Ваша спокійна льоґічність, ясність мислення, образність. У вас стільки творчої спостережливости!..."

Знаний дитячий письменник Роман Завадович так пише: „Серед книжок, які мені присилає тутешня українська радіопрограма для злагодження реклямових оголошень, я знайшов і Вашу прегарну книжку „Листи з-над Чорного моря". Подібні твори я вже читав давно, тому прочитав її з найбільшою приємністю. „Листи" написані спокійно, з глибока, в них багато особистої внутрішньої культури. Стиль гармонізує зі змістом, він відбиває отсей соняшний спокій побереж. Мова дуже гарна, ориґінальні мовні образи, справжня поетичність. Рефлєксійність, хоч насичена особистими враженнями, типова для людини глибокої внутрішньої культури, і тому викликає інтеерс читача".

Письменниця Марія Маковська так пише: „Вітаю Вас із виданням Вашої книжки. З приємністю її прочитала. Наче живі виринають перед очима змальовані Вами картини. Ясні думки, короткі речення, гарна мова і стиль — це прикмети, якими не кожний автор може похвалитись".

Вище подані уривки листів найкраще свідчать про те, як читач, і то письменники, приймає нову книжку. Рівночасно і радіо п. В. Шарвана подало дуже милу і цікаву оцінку „Листів з-над Чорного моря", в опрацьованні п. Галини Петренко. В одному місці маємо таку характеристику: „Своєю художністю, образністю, формою, ці листи далеко відбігли від того, що ми собі уявляємо про листи... Спочатку авторка веде нас на береги Чорного моря, що в свідомости кожного з нас викликає певні гордощі і почуття вищости над тими народами, що не мають моря. Олена Кисілевська малює море не з одеських чи кримських берегів, як це робить більшість авторів, а на шляху до моря подає ще образ Басарабії. Іількома рядками, кількома словами, авторка може стерти з тої землі пил ворожої окупації, показати її правдиве українське обличчя. Море чарує авторку, вона захоплено переживає його красу і велич і це все передає такими звичайними словами, так щиро, що ви мимоволі, навіть, якщо в свому житті ніколи не бачили Чорного моря, мусите відчути його чар, його маєстатичну красу."

Книжка ця, перший раз вийшла друком 1939 р. в Коломиї. Якраз тоді прийшли большевики і цілий наклад забрали. Новий видавець п. Степан Душенко, захопився був книжкою і, не зважаючи на дуже тяжкі умови друку, видав її власним коштом.

Книжка написана легко і приємно, є дійсно цікавою лектурою не лише для старших, але і для молоді, що не бачила України.

Не забуваймо величезного значення книжок у наших часах. Впливають вони на світогляд, ширять ідеї, добрі чи злі, за які народи ведуть завзяті війни. Книжки творять обличчя націй. Великий пророк Т. Шевченко поставив своє „слово", свої твори, на сторожі нашого народу. Поетка О. Теліга ставить книжки нарівні зі зброєю у боротьбі за волю народу. Правдивість цього погляду потверджує наша історична дійсність. Від часу окупації України Москалі безупинно нищать наші книжки. Конфіскують, палять, забороняють друкувати те, що вже ніяк не можуть знищити, фальшують. Тепер в Україні виходить багато книжок. Та що ж з цього? Мова українська, хоч часто з москалізмами, а зміст цих книжок звичайно чужий нам, ворожий. То ж для нас великої ваги є книжки, видавані в вільному світ. Література, що свобідно може віддати духа нашої нації, це велика цінність. Великий скарб. Ми мусимо цей скарб берегти і побільшувати. Всі дбаймо про літературні твори, купуймо їх і читаймо. Кожна родина, кожне товариство повинно мати свою бібліотеку. Це свідчитиме про нашу культуру. — Добра книжка, це вірний на все життя товариш і дорадник.

Вкінці, книжка не коштує так багато грошей, щоб не можна було придбати собі. У наших часах, книжка — це не люксус, чи річ, без якої можна обійтися, а конечність.

Ол. Копач.